

XVI. Yüzyılda Van, Muş ve Bitlis'te Zaviye Kökenli Köyler

Murat ALANDAĞLI*

ÖZ

Dünya tarihinde derin izler bırakan devletlerin kuruluş ve gelişmelerini derinden etkileyen bazı müesseseler olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve özellikle Rumeli'ye doğru hızlı bir şekilde genişlemesinde zâviyelerin hayati bir rol oynadıkları bilinmektedir. Zâviyeler genellikle iskâna müsait bir havzayı tepeden gören bir zirvede veya önemli bir ticaret ya da bağlantı yolunun kilit mıntıkasında kurulmuşlardır. Böylece sessiz veya tahta kılıçlı fatihler olarak nitelendirilen dervişler, konargöçerlerin yerleşmelerine öncülük etmiş, gelip giden yolculara ise ışık olmuşlardır. Bu vasıflarının yanında zâviyelerde aynı zamanda bir derviş veya şeyh öncülüğünde tasavvufî eğitim sürdürülmüştür. Bu nedenle kuruldukları mıntıkaya göre büyüklükleri değişmekle birlikte zâviyeler ahır, mutfak, kütüphane, ambar, kiler, değirmen, sofa ve odalardan oluşmaktaydı. Ayrıca tüm bu birimlerin yer aldığı ana yapıyı çevreleyen bağ ve bahçeleri de bulunmaktaydı. Bu durumda kilerci, ambarcı, değirmenci, çerağcı, kapıcı ve aşçı gibi görevlilerin zâviyelerde varlığı kaçınılmaz olmuştur. Tüm bu birimler ve görevliler ile kuruluş maksatlarından kaynaklanan giderleri, vakıf sistemi sayesinde yereldeki gelirlerden karşılanmıştır. Böylece imparatorluk taşrasında merkezî hazineden bağımsız bir şekilde kendi kendine yeten dinî, sosyo-kültürel ve iktisadî bir ünite ortaya çıkmış ve asırlar boyunca devam etmiştir.

XVI. yüzyılda Osmanlı'nın doğu sınırı Osmanlı-Safevî çekişmesinin merkezinde yer almaktaydı. Bölge demografisi genel olarak gayrimüslim nüfusun arasında temelleri çok daha eskilere dayanan önemli geçit ve yol güzergâhlarında kurulmuş zâviyeleri merkeze almış Türkmenler ile ekrad taifesinden oluşmaktaydı. Safevîler, sosyo-kültürel ve dinî politikalarının gereği olarak bölgede zâviyelerin kurulması ve devamı noktasında gayret göstermişlerdir. Buna karşılık Osmanlılar da aynı maksatla Doğuya doğru genişleyen sınırlarında kalan kadim zâviyeleri mevcut muafiyetleriyle kabul ve yenilerinin kurulmasını

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ağrı/Türkiye.
E-posta: malandagli@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5136-4910. DOI: 10.32704/erdem.2023.85.001
Makale Gönderim Tarihi: 08.05.2023 *Makale Kabul Tarihi: 14.12.2023 * (Araştırma Makalesi)

teşvik etmişlerdir. Hem bir tarımsal ünite hem de sosyo-kültürel ve dinî bir mahiyete malik zâviyelerin bölgede Osmanlı idaresinin tesis noktasındaki katkısı yadsınamaz. Nitekim zâviyeler, doğudaki iskânın planlanması, oluşması ve kararlılığında merkezî rol oynamışlardır. Bunun en somut örneklerinden biri bölgede köye dönüşmüş zâviyelerin varlığıdır. Döneme ve bölgeye ait kaynakların tetkiki bu değişim ve dönüşümün mimarlarını çok daha yakından tanımamıza fırsat verecektir. Kurucu olmaları muhtemel kişiler veya onlara atfen başkalarının kurulmuş olan zâviyeler bu bakımdan önem arz etmektedir. Öyle ki bazı örneklerinin XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan oldukça köklü mazileri ve isim kararlılıkları bulunmaktadır. Bunların buldukları yerler, kurucuları, reâyasının demografisi, tarımsal ve ticarî potansiyelleri ile özellikle XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla değişen imparatorluk şartlarına direnç ya da uyumlarının ortaya konulması çalışmanın temel gayesini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zâviye, kurucu zâviyedâr, Muş, Bitlis, Van, vakıf, zâviye vakıfları

Villages Of Zawiya Origin In Van, Muş And Bitlis In The Xvith Century

ABSTRACT

There have been some institutions that have deeply influenced the establishment and development of states that have left deep traces in world history. It is known that lodges played a vital role in the establishment of the Ottoman Empire and especially in the rapid expansion towards Rumelia. Lodges were usually established on a peak overlooking a habitable basin or in a key area of an important trade or connection route. Thus, the dervishes, who were described as silent or wooden-sworded conquerors, became pioneers in the settlement of the nomads and a light to the travelers who came and went. In addition to these qualities, Sufi education was also continued in the lodges under the leadership of a dervish or sheikh. For this reason, although their sizes varied according to the region where they were established, the lodges consisted of stables, kitchens, libraries, warehouses, cellars, mills, sofas and rooms. They also had vineyards and gardens surrounding the main structure where all these units were located. In this case, the presence of officials such as cellars, warehousemen, millers, cherag makers(kindle igniters), janitors, cooks and storekeepers in the lodges was inevitable. All these units and their expenses arising from the establishment purposes of the officials and the foundation were covered from the local revenues thanks to the foundation system. Thus, a self-sufficient religious, socio-cultural and economic unit emerged in the imperial provinces, independent of the central treasury, and continued for centuries.

In the XVIth century, the eastern border of the Ottoman Empire was at the center of the Ottoman-Safavid conflict. The demographics of the region generally consisted of the Turkmens, who centered the lodges established on important passages and road routes, among the non-Muslim population, and the Ekrad group. As a requirement of their socio-cultural and religious policies, the Safavids made efforts to establish and maintain lodges in the region. On the other hand, the Ottomans also encouraged the acceptance of the ancient lodges remaining in their borders expanding towards the East with their existing exemptions and the establishment of new ones for the same purpose. The contribution of lodges of both an agricultural unit and a socio-cultural and religious nature to the establishment of Ottoman administration in the region cannot be denied. As a matter of fact, lodges played a central role in the planning, formation and determination of the settlement in the east. One of the most concrete examples of this is the presence of lodges that have turned into villages in the region. The examination of the sources belonging to the period and the region will give us the opportunity to get to know the architects/founders of this

change and transformation much more closely. The lodges established by the people who are likely to be the founders or by others referring to them are important in this respect. So much so that some examples have a well-established history and name stability dating from the XVIth century to the XXth century. The main purpose of the study is to reveal their locations, their founders, the demographics of their raia, their agricultural and commercial potentials, and their resistance or adaptation to the changing imperial conditions, especially from the XVIth century to the XXth century.

Keywords: Zawiya, founder of zawiya, Muş, Bitlis, Van, waqf, waqf of zawiya

Giriş

Selçuklu iskân siyaseti ve Moğol istilasının tetiklediği şartların XIII. yüzyılda Anadolu'daki nüfus hareketliliği ve iskâna etkisi yadsınamaz (Turan 2003: 354-358). Bu siyasetin de etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş evresinde farklı bölgelerden gelmiş ve oldukça geniş sahada birbirlerini dinî ve sosyal açıdan etkileyen bir toplum oluşmuştur (Barkan 2013: 49). Genel olarak Anadolu'daki bu dinî, siyasî ve sosyal zümreler “ortodoksi”, “heteredoksi” ve “metadoksi” şeklinde kategorize edilmiştir. Ancak onun bu görüşünün tam olarak kabul edildiğini söylemek zordur (Kafadar 1994: 76,77).

Zâviye, genel olarak dervişlerin özellikle yol ve geçit güzergâhlarında şeyhleri öncülüğünde oluşturdukları yapıya verilen addır (Ocak-Faruhi 1986: 468). Anadolu'nun hâlî ve ıssız yerlerinde Orta Asyalı muhacirler tarafından kurulan bir nevi “Türk manastırları” olarak görülebilecek olan zâviyeler, bu toplumu özellikle sosyal ve dinî bakımdan etkilemiştir (Barkan 1943: 284). Şüphesiz “iç kolonizasyon”un mimarı olan zâviye kurucu dervişler, bu etkinin en önemli mimarlarıydı (Barkan 2013: 53,67,73). Onlar boş ve ıssız yerlerdeki zâviyelerinde hem “âyende ve revendeye” hizmet etmiş hem de bölgelerinin güvenliğini sağlamışlardır. (Barkan 1980: 75). Ayrıca bağlı irili ufaklı mezra veya çiftlikler vesilesiyle bölgelerindeki ilk ziraî faaliyetlerin de temsilcileri olmuşlardır (Barkan 1942: 323,348).

Anadolu'ya kendi aşireti veya sadece evlat ve müritleri ya da Yeseviyye, Haydariyye, Vefâiyye ve Kalenderiyye gibi tarikatlara bağlı olarak Moğol istilasıyla gelmiş oldukları düşünülen (Ay 2014:15-20) bu dervişlerin aile, toplum ve devlet nezdindeki yerleri henüz tam olarak ortaya konulmuş değildir. Bunlar elbette dervişlerdi. Fakat pek çok bakımdan bilindik âşık tipolojisindeki dervişe uymuyorlardı. Daha ziyade bir oba beyi veya aşiretin başındaki nüfuzlu kişiler olarak ön plana çıkıyorlardı (Barkan 2013: 66). Diğer taraftan Tahrir Defterleri Kalenderî ve Haydarî dervişlerine ait hanelerin Aksaray, Ankara, Ayasunluk, Bayburt, Beyşehir, Birgi, Bursa, Erzincan, Erzurum, Hısn-ı Keyf, Kayseri, Kastamonu, Kırşehir, Konya, Larende, Niksar, Milas, Konya, Kayseri, Tokat ve Zile havalilerinde yer aldıklarını işaret etmektedir. Bu durumda iki tarikat mensuplarının Orta Anadolu'da yoğun Doğu ve Batı Anadolu'da da nispeten seyrek bir şekilde dağılım gösterdikleri görülmektedir (Gülten 2012: 39).

İncelenen zâviyeler, önceleri kaleme alınmış çalışmalarda yer yer zikredilmiştir (Kılıç 1994; Kılıç 1999; Kılıç 2004:243-255; Kılıç 2021; Koçak 2022:79-118). Bu minvaldeki eser, tez ve makalelerin elbette

tamamını burada zikretmek mümkün değildir. Ancak seçili örneklerden vakıf, cami ve zâviyelere ait çalışmaların, bölgeye ait kaynakların birden çok idarî birimi içermesi nedeniyle has “sancak” temelinde XVI. yüzyıl üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Oysa zâviyelerin kurulduğu mahal, isimlendirilmeleri, kurucu zâviyedârları, zâviyedâr-reâya ilişkileri ve reâya isimlerinin onomastik bakımdan tetkiki ile XVI. yüzyıl sonrasındaki durumları da oldukça önemlidir.

Dönem kaynakları Osmanlı'nın doğu hududundaki zâviyelerin etrafında genellikle gayrimüslim köylerin yer aldığını işaret etmektedir (TTd.413: 16). Ayrıca var olan Safevî-Osmanlı çekişmesi de XVI. yüzyılda çok daha şiddetlenecektir. XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevi sınırındaki nahiyeler, serhatte olmaları nedeniyle askerî, siyasî ve demografik bakımdan şüphesiz ayrı bir öneme sahiplerdi. Bu nahiyelerin kimi köyleri söz konusu bu çekişmelerden dolayı terkedilmişti (TKG.KK.TTd.37(62/109): 119/a-b). Zâviyelerin, bölgedeki bu demografik ve siyasî atmosfere iskânın oluşması ve kararlılığı ile güvenliğin tesisi noktasında etki ederek bir geçiş sürecine vesile oldukları aşıkârdır. Nitekim çok geçmeden Osmanlı-Safevî çekişmesinin yarattığı gergin hava zamanla bölgede kurulan yurtluk-ocaklık sistemi dâhilinde yerini Osmanlı-Kürt Beyleri arasındaki çok daha dingin bir havaya bırakmıştır.

Zaviyeler İslâm'ın yayılması ve bu uğurda gelen giden yolcuların ihtiyacının karşılanması gibi iki önemli maksada hizmet etmekteydi. Orta Asya, İran, Irak ve Azerbaycan havalisinden Anadolu'ya gelen dervişlerin yerleştikleri bölgelerde zâviyeler inşa ettikleri ve geldikleri yerlere dair Rakka, Horasan, Rumî ve Tebrizî örneklerinde olduğu gibi bazı işaretler kullandıkları bilinmektedir. Anadolu'daki ilk zaviye kurucuları olağanüstü yönleri, yetenekleri bulunan kişilerdi. Dilden dile yayılan kerametleri onlara olan saygıyı büyütmekteydi. Zaviyelerin belli bir bölgedeki isyanı da şekillendirdiği etraflıca ele alınmıştır. Sayıları çoğaltılmakla birlikte Karaman bölgesindeki Kiçi ve Ermenek ile Niğde'deki Pıryan ve Tarsus'un Şeyh Muhyiddin mahalleleri kurucularının adını taşımaktadır. Yine Konya'daki Şems-i Tebrizî, Şeyh Osman, Rumî, Kalenderhâne, Pir Mehmed Paşa, Pir Esad gibi mahalleler de zâviyeler etrafında oluşmuşlardır. Mahallelerin yanında zaviye kökenli köylere de rastlanılmaktadır. Karaman'da bulunan Hacı İsmail Horasanî zâviyesi zamanla Hacı İsmail köyüne dönüşmüştür. Bulduk Dede, Evliyalar, Seydiköy, Şeyhler, Ecem, Yatağan, Hasan Şeyh ve Kırık Dede gibi köyler adlarını taşıyan zâvilerden oluşmuştur (Erdoğan 1994: 90, 98). Konya Belviran'ın Abdülcebbar, Avşar, Akpınar ve Efendi Seydi (Seydiöyüğü) köyleri isimlerini aynı adlı zaviyelerden almışlardır

(Küçükdağ-Silay 2015: 26,27, 30). Bu iki zengin örnek dışında literatürde Anadolu ve Rumeli'de benzer şekilde temeli bir tekke veya zâviyeye dayanan, ismini bir zaviyeden almış, köylere rastlamak mümkündür. Fakat hakikatte literatürde zâviyeler genellikle dinî, kültürel ve malî kurumlar olması bağlamında ele alınmış ve bu çalışmada vurgulanan yönlerine pek değinilmemiştir. Oysa zâviyelerin belirtilen yönleri oldukça önemli olmakla birlikte bir bölgenin iskân, isimlendirilmesi noktasındaki yerleri de mühim bir konudur. Öyle ki dervişler Anadolu ve Rumeli'de öncelikle görevlerini ifa etmek için uygun gördükleri yerleri mesken tutmuşlardır. Onların ölümüyle yakınları veya bağlı dervişlerince oluşturulan zâviyeler civardaki nüfusun çekim merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla zamanla artan nüfus, zâviyelerin var olan dinî ve sosyo-kültürel yönlerine ilaveten idarî bir özellik de eklemiştir. İdarî olarak ise var olan zâviye, kurucu zaviyedârdan hareketle isimlendirilmişlerdir. Zamanla değişen yer adları nedeniyle tam olarak tespit edilemese de Anadolu ve Rumeli'de incelenen örneklerle benzer mahiyette çokça zâviyenin bulunduğu söylenebilir. Bu nedenle çalışma ilk olarak, 1571 yılı evkâf defterini referans alarak XVI. yüzyılda Bitlis, Muş ve Van'daki kurucu zâviyedâr ismini taşıyan köylerin tespiti ve tetkiki amacını gütmektedir. İkinci olarak da tespiti yapılan zâviyelerin varsa XVI. yüzyıl sonrasındaki izlerinin peşine düşülmüştür. Ezcümle Osmanlı'nın doğu hududuna ait vakıf temalı çalışmalara eklenme ve renklendirme maksadıyla kurucu zâviyedârlar, zâviyelerinin kurulması, iskân birimine dönüşmesi, kararlılıkları ve sahip oldukları imtiyazlarına dair bulgular ortaya konulacaktır.

1. Zâviye Kökenli Köyler

Büyük olasılıkla bir zâviye tarihsel akış içerisinde idarî bir birime dönüştüğünde kayıtlara kurucusu olduğu düşünülen kişi ismiyle geçmiştir. Bu düşünce bağlamında 1571 yılı evkâf defteri ele alındığında Amuk, Erçek, Erciş, Ahlat ve Adilcevaz'da ikişer, Gevaş'ta bir, Sarısu'da üç ve Bargiri'de dört zâviyenin bu türden olduğu söylenebilir (TKG.KK.TTd.198(66/202)¹. Nitekim sayılan örnekler kayıtlarda önceleri sadece bir zâviye iken zamanla idarî bir birime dönüşmüştür.

¹ TKG.KK.TTd.198(66/202) Eski ve yeni defter numaralarını içeren ilk dipnottan sonra TKG. KK.TTd.198 şeklinde gösterilecektir.

Sıra	Nahiye	Karye	Vakıf Adı
1	Amuk	Şeyh Eyne	Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Eyne
2	Amuk	Kırıkos/Kırilos mea mezra-i Menteş	Vakf-ı Zâviye-i Kırıkos/ Kırilos
3	Ercek	Monla Hasan mea mezra-i Kösnis ve Mahmudlu	Vakf-ı Zâviye-i Monla Hasan
4	Ercek	Yeni Zâviye	Vakf-ı Yeni Zâviye
5	Gevaş	Hacı Ziyad	Vakf-ı Zâviye-i Hacı Ziyad
6	Sarısü	Sultan Monla Ahmed	Vakf-ı Zâviye-i m. (Hangi zâviye olduğu tespit edilememiştir)
7	Erciş	Kırklar	Vakf-ı Zâviye-i Kırklar
8	Sarısü	Çakır Beğ	Vakf-ı Zâviye-i Çakır Beğ
9	Erciş	Anzav	Vakf-ı Zâviye-i Anzav, hâlî ani'r-reâya
10	Bargiri	Anzav	Vakf-ı Zâviye-i Anzav
11	Bargiri	Hangah	Vakf-ı Zâviye-i Hangah an evlad-ı Şah Ermin
12	Adilcevaz	Taşhun/Daşhun mea mezra-i Hamit	Vakf-ı Zâviye-i Baba Taşhun/Daşhun
13	Ahlat	Kırklar mea mezra-i Saya/Sağa	Vakf-ı Zâviye-i Kırıklar
14	Ahlat	Baba Merdan	Vakf-ı Zâviye-i Baba Merdan
15	Sarısü	Ebrur	Vakf-ı Ebrurdin haliya el-marûf Ebrur
16	Bargiri	Çiftlik-i Şeyh İmam Kulu bin Derviş Kulu ve Derviş Ahmed bin Derviş İzzeddin	Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Ömer, der-nefs-i Bargiri
17	Bargiri	Çiftlik-i Şeyh Hasan veled-i Şeyh Ahmed ve Mehmed ve Zeynel Abidin ve Şah Kulu bin Molla Pır Abid	Vakf-ı Zâviye-i Saçlu Hasan rahmetü'l-lahî aleyhî meşrût-ı evlâd-ı Saçlu Hasan
18	Adilcevaz	Kara Şeyh mea mezra-i Kızılviran	Vakf-ı Zâviye-i Piri Beğ

Bazı zâviyelerin “mea mezra-i” şeklinde yanında yöresindeki mezra, ekinlik alan ile birlikte kaydedilmiş olması da oldukça önemlidir. Nitekim mezzarlar, aşağıda dile getirileceği üzere zâviyeler için önemli tarımsal üretim sahalarıydı.

1.1. Zâviye-i Şeyh Eyne

Zâviye ve haliyle köy kurucusu olarak düşünölebilecek olan Şeyh Eyne'nin kim olduğuna dair sarıh bir malûmata erişilememiştir.² 1571 yılı tahririnde Amuk nahiyesine bağılı olan zâviyenin defterin hazırlandığı dönemdeki şeyhi “Seyyid Kulu Küçük”tür. Toplam 21 nefer kaydının yer aldığı zâviyenin hâsılı 5.278 akçedir. Hâsılı içerisinde arpa, buğday, çayır ve ağnam(koyun) vergisinin oranı hatırı sayılır orandadır (TKG.KK.TTd.198: 4/b, 5/a). Zâviyenin “Ak Yalağ” isimli bir mezzarası bulunmaktadır. Önemli bir içme suyu kaynağı olan “Papşin Suyu” kadimden zâviyenin tasarrufundadır. Ancak Közni/Kusni köyü reâyasının bu suya müdahale etmesi üzerine zâviyenin su tedarikinde sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 28/b).

Zâviyenin XVI. yüzyıl sonrası hakkında oldukça az bilgi bulunmaktadır. Bu minvalde ilk olarak 12 S. 1128 (6 Şubat 1716) tarihli bir belge esas alındığında “Mevlâna Hüseyin Efendi”nin zâviyenin türbedârı olduğu görölmektedir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu tarihte Şeyh Eyne ve Van Kalesi yakınlarındaki Zive (köyü) zâviyelerinin tevliyet ve zâviyedârlıkları mahlûl kalmıştır (C.EV.507/25631). İkinci olarak da 1261-64 (1845-1848) yılları arasında Van civarındaki vakıflara ait bilgilerin yer aldığı bir deftere göre zâviyenin arpa, buğday ve çayır gelirlerinden oluşan 3.357,5 kuruşluk varidatının olduğu görölmektedir. Zâviyenin bu varidatı “el-Hac İbrahim bin Abdullah”ın tasarrufundadır. Varidatından 400 kuruşu köy camisine ve 550 kuruşu ise türbedârına ayrılmıştır (EVd.12617/3: 3/a). Yaklaşık yirmi yıl sonraki bir başka kaynağa göre zâviyenin hâsılâtı 7.546 kuruşa yükselmiştir (ŞD.334/26).

XVI. yüzyılda ilk izlerine rastlanılan Şeyh Eyne Zâviyesinin XIX. yüzyılda da varlığını sürdürdüğü, zâviye gelirlerinin köy camisini de ayakta tutacak mahiyette olduğu görölmektedir. İktisadî olarak tarım ve hayvancılığa dayalı vergilendirmenin XVI-XIX. yüzyıllarda değişmediği malumdur. XIX.

² Zâviye kurucularının Osmanlı idaresi öncesi yerel nüfuz sahibi olup olmadıklarının tespiti için Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, Ötüken Yay., 2003, Aynı yazar, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1958, Şereh Han, Şerename, Kürt Tarihi, (Çev. M. E. Bozarslan), Ant Yayınları C.I ve C.II, İstanbul, 1971 şeklindeki eserlere müracaat edilmiştir.

yüzyılın ilk yarısında zâviye gelirleri XVI. yüzyıldaki rakamın da altına düşmüştür. Bu düşüşte Tanzimat reformlarının bölgede uygulanmasından kaynaklı Han Mahmud isyanı gibi kimi olumsuzlukların etkili olduğu düşünülebilir (Hakan 2007: 165-168). Nitekim zâviye gelirlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilk yarısındakine oranla iki katı artış göstermesi bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir.

1.2. Zâviye-i Kırilos/Kırıkos

Kaynaklarda zâviye kurucusu olduğu düşünülen Kırilos'un kim olduğu hakkında bir bilgiye rastlanılamamıştır. 1571 yılına ait defterinde Amuk nahiyesine bağlı Kırilos köyünün "Menteş" isimli bir mezrası bulunmaktadır. Bu tarihte zâviyenin şeyhinin Şerif Mehmed olduğu görülmektedir. Toplam 84 nefer kaydı bulunan zâviyenin hâsılı 12.419 akçedir (TKG.KK.TTd.198: 5/b). Hâsılı içerisinde arpa ve buğday üzerinden yapılan vergilendirmenin oranı hayli yüksektir. Zâviye hâsılının vakıf şartı gereği şeyhi marifetiyle gelen giden yolcular için harcanması atık ve cedid defterlerde kayıtlıdır (TKG.KK.TTd.198: 29/a). Zâviyenin XVI. yüzyıldan sonraki durumu hakkında herhangi bir malumata tesadüf edilememiştir.

1-3 Zâviye-i Molla Hasan

Şeref Han'ın anlatısı dikkate alındığında Molla Hasan Zâviyesinin 1571 yılından yaklaşık kırk sene önce de var olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre H.942 (M.1536) yılında Gazi Sultan Süleyman Han önce Tebriz'i ele geçirmiş akabinde de Erciş ve Ahlat havalisine yönelmiştir. Süleyman Han'ın bu ilerleyişini durdurmak için Şah Tahmasp bölgeye birliklerini sevk etmiştir. Süleyman Han, Şah Tahmasp'ın birliklerinden kurtulmak için Molla Hasan zâviyesine sığınmıştır (Şeref Han 1971: 186). Bu izaha göre XVI. yüzyılın ilk yarısında bölgede Molla Hasan köyü değil de zâviyesi bulunmaktadır. Zâviye büyük olasılıkla sonraları, Türkmen unsurunun bölgeye yöneldiği dönemde köye dönüşmüş olmalıdır.

Molla Hasan Zâviyesi, Van'ın Erçek nahiyesine bağlı Molla Hasan köyündedir. Zâviyenin "Kösnis ve Mahmudlu" isimli iki mezrası vardır. 1571 yılı defterine göre köyün kayıtlı nefer sayısı 32 ve hâsılı ise 7.840 akçedir (TKG.KK.TTd.198: 6/a). Fakat zâviye şeyhinin bu tarihte kim olduğuna dair bir kayıt yoktur. Zâviye hâsılının şeyhi marifetiyle gelen geçen yolcular için sarf edilmesi özellikle ifade edilmiştir (TKG.KK.TTd.198: 29/a).

Molla Hasan zâviyesinin XVI. yüzyıl sonrasındaki durumuna ait herhangi bir

bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak günümüzde Van'ın Saray kazasının “Molla Hasan-ı Süflâ” ve “Molla Hasan-ı Ulyâ” isimli iki köyü bulunmaktadır (Köylerimizin Adları 1928: 1033; Köylerimiz 1968: 54-581). Şayet bu köyler XVI. yüzyıldaki Molla Hasan zâviyesiyle ilintili ise zamanla nüfusun arttığı ve iki farklı köyün ortaya çıktığı düşünülebilir.³ Ancak bu değişimden sonra zâviyenin hangi köy hududu içerisinde kaldığı tespit edilememiştir. Aşağı Molla Hasan köyünde yer alan höyük zâviyenin bu köyde olduğunun bir işareti olabilir. Köy muhtarı Mehmet Göksel'in izahları bu ihtimali destekleyecek mahiyettedir.⁴ Ch. Burney tarafından tespit edilmiş olan Aşağı Molla Hasan Höyüğü'nün İlk Tunç Çağı (MÖ.3400-2300/2200) merkezlerinden olduğu anlaşılmaktadır (Özfirat, 2008: 198, 206).

1.4. Zâviye-i Yeni

Zâviye-i Yeni, Erçek nahiyesine bağlıdır. Defterde kayıtlı reâyası arasında zâviye şeyhi yer almamaktadır (TKG.KK.TTd.198: 7/b). Ancak zâviyeye bir derkenarda “Şeyh Mahmud”un berat-ı hümâyun ile şeyhlik görevine atandığı görülmektedir (TKG.KK.TTd.198: 29/b). Köydeki vergiye tabi nefer sayısı 19 ve hâsıl ise 6.212 akçedir. Zâviyenin XVI. yüzyıl sonrası durumu hakkında malumat bulunamamıştır.

1.5. Zâviye-i Hacı Ziyad

XVI. yüzyıl kayıtlarına göre Hacı Ziyad Zâviyesi, Gevaş'ın Hacı Ziyad köyünde bulunmaktadır. Bu tarihte köyün kayıtlı nefer sayısı 5 ve hâsılı 700 akçedir. Kayıtlarda zâviye şeyhine dair bir bilgi yer almamaktadır (TKG.KK.TTd.198: 8/a). Zâviyenin XVI. yüzyıl sonrasındaki süreci karanlıktır.

1.6. (Zâviye-i) Sultan Molla Ahmed

1571 yılı defterinde bu zâviyenin ismi ilk başta tam olarak doğrulanamamıştır. Zira defterde “Karye-i Sultan Molla Ahmed, der-nâhiye-i Sarısu tâbi-i livâ-i Erciş, vakf-ı zâviye-i m” şeklinde kayıtlıdır (TKG.KK.TTd.198: 12/a). Bu şekildeki kayıt, “adı geçen veya bir önceki kayıta var olan bir zâviyeyi”

³ <https://nisanyanmap.com/?y=Mollahasan+yk.&lv=&t=&cry=TR&ua=10>, (Erişim Tarihi: 26.03.2023)

⁴ Sayın Mehmet Göksel, köylerinde oldukça eski “*Şih Mele Hesani*” adında bir mezar ve türbe bulunduğunu ve yakın zamanda türbenin yenilendiğini belirtmiştir. Ayrıca babasından duyduğu kadarıyla bu mezar, türbe başına yılın belli dönemlerinde geyik sürüsünün geldiğini, geyiklerinden birinin dönmediği ve köylülere kurban edildiğini ifade etmiştir. Bu bilgileri paylaşmasından dolayı sayın Mehmet Göksel'e müteşekkirim. (Görüşme 26.03.2023, saat:16:51).

işaret ediyor olabilir. Bu ihtimaller dahilinde öncesinde “Karye-i Verkunis der-nâhiye-i Gevaş, vakf-ı zâviye-i Ferecullah” şeklindeki zâviye kaydının bulunduğu görülmüştür (TKG.KK.TTd.198: 10/b). Bu durumda “vakf-ı zâviye-i m” ibaresi büyük olasılıkla adı geçen, belirtilen zâviye anlamında kullanılmıştır. Defterin ilerleyen varaklarındaki “Vakf-ı Zâviye-i Sulan Molla Ahmed” şeklindeki ifade de bu durumu netleştirmektedir (TKG.KK.TTd.198: 47/a) Bu durumda defterin ilk bölümünde zâviye belirtmesinin özet, ikinci veya icmâl kısmında ise açık bir şekilde kayıt edildiği söylenebilir. Zâviye şeyhinin içerisinde yer almadığı kayıtlı 6 neferi olan köyün hâsılı 1.264 akçedir. Zâviyenin sonraki dönemlerine dair bir bilgiye erişilememiştir.

1.7. Zâviye-i Kırklar

Genel olarak “erkek, mert ve yiğit” olarak bilinen “recül” kelimesinden türemiş “ricâlü'l-gayb” gayb erenleri, üçleri, yedileri ve kırkları ile ifade etmektedir. Maneviyatı oldukça yüksek olan bu kişilere atfen yer yer iskân mahallerine isimler verilmiştir (Uludağ 2008: 81-83). Bu tür isimlendirmelerde dönemin sosyo-kültürel özelliklerinin de etkisi yadsınmaz. XIII. yüzyılda Anadolu şehirlerinde etkin olan Fars kültürünün aksine konargöçer Türkmenler, Yesevî, Kalenderî, Haydarî, Babaî ve Vefaî dervişlerden dinî bilgiler edinmişlerdir. Yediler örneğinde olduğu gibi bu öğrenme şekilleri onların isimlerini de etkilemiştir. Muhiddin Arabî'ye göre yediler ebdal/büdelâ olarak isimlendirilmiştir. Bu Allah'ın yeryüzünü yedi iklim halinde yaratmış olmasından kaynaklanır. Bunun için kullarından yedisini güzide kılmış ve isimlerini ebdal koymuştur (Gülten, 2017: 426) Bu minvaldeki örneklerin biri de Kırklar'dır. Nitekim incelediğimiz evkaf defterinde zâviye ve köy adı Kırklar olan iki kayıt bulunmaktadır. Bunlardan ilki Erciş kazasının Kırklar köyündeki Kırklar Zâviyesi'dir. Bu köyün kayıtlı nefer sayısı 24 ve hâsılı ise 2.072 akçedir. Reâya arasında zâviye şeyhinin kim olduğuna dair bilgi yer almamaktadır (TKG.KK.TTd.198: 12/a). Ancak defterin sonraki varakalarında zâviye şeyhinin “nişân-ı hümayûn” ile vazifelendirilmiş “Şeyh Kıyadin” olduğu belirtilmektedir (TKG.KK.TTd.198: 47/a).

Bu arada defterde yer yer “Kırklar Kulu” şeklinde reâyâ isimlerine rastlanıldığını belirtmek gerekmektedir (TKG.KK.TTd.198: 14/b, 15/a). Dolayısıyla tam olarak hayatlarını bilmesek de Erciş ve aşağıda ele alınacak olan Ahlat havalisinde Kırklara karışmış, eren ve dervişlerce bizzat veya onlara atfen kurulmuş zâviyelerin olduğu aşikârdır. Bu zâviyelerden Erciş nahiyesine bağlı olanının XVI. yüzyıl sonrası durumu hakkında malumata erişilememiştir.

1.8. Zâviye-i Kırklar

Kırklar ismiyle kayıtlı diğer zâviye Bitlis'in Ahlat kazası kayıtlarında yer almaktadır. Zâviyenin bulunduğu köyün "nezd-i Ahlat" şeklinde ifade edilmesinden Ahlat'a oldukça yakın olduğu anlaşılmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 55/a). Nitekim Kırklar köyü günümüzde Ahlat'ın kuzey-batı istikametindeki bir mahallesi konumundadır.⁵

Kırklar köyünde yer alan mezar taşları tarihsel derinliğin XIII. ve XIV. yüzyıllara kadar geriye gittiğini ortaya koymaktadır (Kılıç 1999: 129). Sonrasında köy izlerine XVI. yüzyılda ilk olarak 1540 yılı tahririnde tesadüf edilmiştir. Burada "Karye-i Kırklar tâbi'-i Ahlat, vakf-ı Zâviye-i Kırklar mea mezra-i Saya" şeklinde kayıtlıdır. Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere zâviyenin ayrıca "Saya" isimli bir mezarası da bulunmaktaydı. Bu tarihte kayıtlı 21 nefer ve 4.390 akçe hâsılı bulunmaktadır. Tahrir kayıtlarına göre köyün hâsılı, arpa, buğday, duhn, bağât ile tapu resmi ve bâd-ı hevâdan oluşmaktadır. Kayıtlı reâya arasında zâviyedâr veya şeyhe dair bir bilgi bulunmamaktadır (TKG.KK.TTd.37 (62/109: 98/a, 106/a; TTd.413: 199).

Akabinde 1555-56 yılı tahririnde köy/zâviye kaydı "Karye-i Kırklar, vakf-ı zâviye-i Kırklar nevvera'llahû-merkâdehû, der-nâhiye-i Ahlat" şeklinde yer almaktadır. Bu tarihte köyün kayıtlı 27 nefer ile 2.716 akçelik hâsılı bulunmaktadır. Buğday, arpa, yonca, ağnam, başat ve küvvâre ile bâd-ı hevâ vergileri köy hâsılını oluşturmaktadır. Bu tarihte zâviyenin şeyhi "Şeyh Ahmed" olarak kayıtlıdır (TTd.297: 72). 1540'tan on yıl sonraki bu kayda göre köydeki nefer sayısı artmış ve fakat hâsıl miktarında ciddi bir azalma görülmüştür. Bu azalmada Şah Tahmasb'ın Van, Erciş ve Tatvan'ı ele geçirmesinin etkili olduğu düşünülebilir (Grammont 1992: 183).

1571 yılı defteri zâviye hakkında çok daha fazla malumat barındırmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak zâviye vakfının tescili sırasında vakfiyesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Tahrir heyetine vakfiyesi bulunduğu fakat "Kızılbâş Ahlatı gâret ittiğin zâyi" olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Ahlat kadısı "Mevlâna Salih bin Ali" ile "İbrahim bin Abdullah" ve "Şeyh bin Mehmed" in bu durum için şahitlik ettikleri görülmektedir (TKG.KK.TTd.198: 18/b). Tescil ve kayıt ile ilgili bu muammanın akabinde vakıf mütevellisinin evlâd-ı vakıftan olan "Kaymas" olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda "Kalender Haydar, İskender birâder-i o" isimli kişiler de evlâd-ı vakıftandır. Bu nedenle vergiden muaf tutulmuşlardır. 1571 yılı defterinde köyün kayıtlı 90 neferi ile 9.240 akçelik hâsılı bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 19/a). Zâviyenin gelirleri

⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=K%C4%B1rklar&lv=&t=Ahlat&cry=TR&ua=10>, (Erişim Tarihi:19.03.2023)

arasında yer alan Saya mezrası hakkında ise bir bilgi yoktur. Nihayet hâsılın zâviye şeyhi marifetiyle zâviyeyi kullanan yolcuların ihtiyaçlarının temini için kullanılmasına dair vakıf şartının altı çizilmiştir (TKG.KK.TTd.198: 55/a). 1571 yılı kayıtları esas alındığında zâviyenin 1540 ve 1555 yılı tahrirlerine göre nefer ve hâsıl miktarlarının oldukça arttığı söylenebilir.

Zâviyenin izlerine XIX. yüzyıl kaynaklarında da rastlanılmaktadır. Bu döneme ait belgelerde ilk olarak “Şeyh Ahmed” ve “Şeyh Mustafa Efendi”lerin zâviyedârlık görevinde buldukları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca zâviyenin bedel-i varidatı 8.460 kuruştur. Bu miktarın 2.960 kuruşu “it‘âm-ı ta‘âm” için ayrılmıştır (EV.d.18819-06: 1/b). Daha sonraları ise “Musa bin Süleyman ve Mehmed bin Halil” zâviye varidatına mutasarrıf olan kişilerdir (EVd.14163-02: 2/a; C.EV.646/32558-1).

Kırklar köyü hakkında XIX. yüzyılın önemli başvuru kaynağı olan nüfus defterlerinden de kimi bilgilere erişilmektedir. 73 hane kaydının yer aldığı 1252 (1836) yılı nüfus defterinde Kırklar köyü bir mahalle olarak kayıtlı ise de zâviyesi ve zâviyedârları hakkında bilgi yer almamaktadır. Her ne kadar 1252 (1836) yılı nüfus kaydında köyün imamının “Orta boylu ve kır sakallı Musa bin Abdullah” olduğu görülmekte ise de bu kişi ile yukarıda belirtilen zâviyedârlar arasında bir bağ kurulamamıştır (NFSd.2793: 12/b-15/a). Ahlat’a ait diğer nüfus defterinde de zâviyeye ait herhangi bir bilgi yer almamaktadır (KKd.6463; NFS.d.2793).

1.9. Zâviye-i Çakır Bey

Çakır Bey Zâviyesi Sarısu nahiyesine bağlı Çakır Bey köyünde yer almaktadır. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla 1571 yılında “Molla Mehmed Şah Kulu” zâviyenin şeyhidir. Köyün bu tarihte 17 nefer 2.546 akçelik hâsılı bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 13/a). Zâviye şeyhinin elinde hem “nişân-ı hümayûnu” hem de “selâtin-i Acem”den kalma “temessükâtı” mevcuttur. Bundan dolayı ahali her türlü vergiden muaf tutulmuştur. Ancak bölgenin “Kızılbaş feterâtında” yaşamış olduğu kargaşa nedeniyle bu belgeleri kaybolmuştur. Zâviye şeyhi ve köy halkı bu durumu tahrir heyetine ifade etmişlerdir. Neticede defter-i atıkde olduğu üzere zâviyenin “âyende ve revendeye” hizmet etme şartıyla defter-i cedide kaydedildiği anlaşılmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 47/b). Osmanlı kaynaklarında “Acem” kelimesinin genellikle Safevi/İran devleti için kullanılmasından hareketle Çakır Bey’in Safeviler dönemine kadar uzanan bir geçmişinin olduğu söylenebilir (Atmaca 2015: 97-112). Çakır Bey o dönemlerde sahip olduğu imtiyazlarının bir sonucu olarak zâviyesini kurmuş olmalıdır. Bu bakımdan

bir dönem Safevîler tarafından desteklenmiş zâviyesinin XVI. yüzyılda Osmanlıların denetimine girdiği ve desteklendiği söylenebilir. Bu zâviyenin XVI. yüzyıl dünyasından sonraki dönemleri maalesef karanlıktır. Bu nedenle XVII. ve XVIII. yüzyılları hakkında bilgi sahibi olunamamıştır. 1924 yılında nahiye merkezi olan ve 1928 yılı köy kayıtlarına göre ise Van ilinin Erçiş ilçesinin Zilan nahiyesine bağlı Çakır Bey isimli bir köy var ise de zâviye ile aralarında bir ilişki kurulamamıştır (Sezen 2017: 166; Köylerimizin Adları 1928: 1029; Köylerimiz 1968: 120).

1.10. Zâviye-i Anzav

Bir yer adı olarak “Anzav”, Urartular zamanına kadar geriye giden köklü bir geçmişe sahiptir. Kıratlı ile Aşağı ve Yukarı Anzav kaleleri arasındaki yol, M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısında İspuini döneminde yapılmıştır. Van'dan Erçek istikâmetinde seyreden bu yol, Hoş Gediği(2050m.) yükseltisinden sonra Anzav düzlüklerine ulaşmaktadır (Belli 1977: 34,54,56).

Kırklar örneğinde olduğu gibi Anzav adında da 1571 yılı tahririnde iki köy/zâviye örneği bulunmaktadır. Bunlardan ilki Erçiş nahiyesinin Anzav köyünde yer alır. Köye ait herhangi bir nefer kaydı olmamakla beraber zâviyenin hâsılı 652 akçedir. Bunun nedeni kayıttan anlaşıldığı üzere köyün “hâlî ani'l-reâya” olmasıdır (TKG.KK.TTd.198: 13/a). Bu durumda tam olarak bilinmeyen kimi olumsuzluklardan dolayı zâviye ve haliyle köyün reâyasının terk-i diyâr ettiği anlaşılmaktadır. Zâviyenin XVI. yüzyıl sonrası hakkında bilgi sahibi olmasak da 1928 yılında Anzav olarak kayıtlı olan köy adının sonradan Dereüstü olarak değiştiği görülmektedir (Köylerimiz 1968: 180).

1.11. Zâviye-i Anzav

1571 yılı evkâf defterindeki Anzav isimli ikinci zâviye, Bargiri nahiyesinde yer almaktadır. Kayıtlardan bu zâviyenin imamı “Satılmış Hızır” olduğu görülmektedir (TKG.KK.TTd.198: 15/a). Köyün bu tarihte kayıtlı 27 neferi ve 2.554 akçelik hâsılı bulunmaktadır. Devamında ise zâviyenin şeyhinin “şart-ı vakıf” gereğince atanmış “Şeyh Kalender” olduğu görülmektedir. Buradaki Kalender ifadesi önemlidir. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere tahrir kayıtları Doğu Anadolu'da Kalenderî dervişlerinin Erzincan ve Erzurum'da yer aldığını işaret etmektedir (Gülten, 2012: 38-40). Ancak incelenen evkâf defteri esas alındığında “Şeyh Kalender”den hareketle Van, Bargiri havalisinde de yer yer kalenderî izlerin görüldüğü söylenebilir.

Zâviye şeyhine ait derkenârda eski şeyhinin ise “Şeyh Dede Bey” olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şeyhlerin ellerinde “selâtin-i mâziyyeden” alınmış temessüklerinin de olduğu belirtilmiştir. Tam olarak zâviyenin ne zaman ve nasıl kurulduğu bilinmese de şeyhlerinin ellerinde “Selâtin-i maziyyeden” alınmış temessüklerinin varlığından hareketle köklü bir maziye sahip olduğu aşıkardır (TKG.KK.TTd.198: 48/b). Bu durumda kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen fakat genel olarak Fatih, Yavuz veya Kanunî dönemleriyle temellendirilebilecek olan imtiyazlar elde ettikleri söylenebilir (Öz 1999: 30).

Anzav zâviyesi XVI. yüzyıl sonrasında hakkında az da olsa bilgiye erişilen zâviyelerdendir. Bu kapsamda ilk olarak XVII. yüzyılda zâviyenin Hangah zâviyesiyle birlikte idare edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 4 Z.1130 (29 Ekim 1718) tarihinde “es-Seyyid Şeyh Ömer ve Şeyh Mehmed ve Şeyh Mustafa” görevli zaviyedârlardır (C.EV.353/17903). Ayrıca ihtiyar heyetinin 20 Nisan 1328 (03 Mayıs 1912) tarihli müracaatı, XX. yüzyılda zâviye olmasa da köy izine rastlanılmasına fırsat vermektedir. Bu müracaata göre, Terzi Başıyan Avadis Efendi Anzav köyün tapulu arazisine tazyik ve tecavüz etmektedir (DH.H.55/26-9). Bu olay hakkında teferruata malik değilsek de tarihinin Osmanlı İmparatorluğu’nun buhranlı dönemlerinden olan Balkan Savaşlarının başladığı yıl olması oldukça dikkate değerdir.

1.12. Zâviye-i Hangah/Hankâh

Farsça kervansaray, ev, sultan ve mâbed anlamındaki “hân” ile ev ve oda anlamındaki “hâne” kelimelerine “gâh veya geh” eklerinin getirilmesiyle oluşturulmuş ve zamanla hânkâh şeklinde Arapçalaştırılmış bir kelimedir. Bir tarikata mensup dervişlerin muhabbet, zikir ya da inzivaya çekildikleri yerlere verilen isimdir. Sufî dervişlerin sade yaşamlarına uygun olarak ilk başlarda kerpiç ve ağaç kullanılarak inşa edilmişlerdir. Hankâhların görev ve inşasındaki değişim medreselerin işlevini de üstlenmesiyle meydana gelmiştir. Nitekim bazı devlet adamları kendi adlarına mimarî açıdan gelişmiş ve sofa, mutfak, abdesthane, hamam, ambar, derslane, kütüphane ve mescid’in yer aldığı büyük hankâhlar inşa etmişlerdir. Şeyhler tarafından idare edilen hankâhların gelirleri arasında etraf arazilerin işletilmesiyle elde edilen, vakıflar ve bazen de alınan borç paralar yer almaktadır (Uludağ, 1997: 42-43). Bu bilgiler dahilinde Hankâh Köyü’nün dinî ve kültürel açıdan oldukça derin bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir. Öyle ki bölge, büyük olasılıkla bir şeyh tarafından yönetilen belli sayıdaki bir derviş grubunu barındırmaktaydı. Aşağıda belirtileceği üzere XII. yüzyıla kadar izleri takip

edilmekte ve vakıf gelirleri bulunmaktadır. Dolayısıyla XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla uzanan zaman sürecinde bölgedeki hangah yapısı zamanla bir zâviyeye dönüşmüş olmalıdır. Hangah Zâviyesi, Bargiri nahiyesinin Hangah köyündedir. Bu köy ve zâviye Şah Ermin Vakfı'na bağlıdır. Bu durumda zâviyenin kuruluş tarihi XII. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Zira Şah Ermen/Ermin Ahlatşahlar'ı akıllara getirmektedir. Nitekim 1100 ila 1207 yılları arasında Van Gölü havzasında hükümler olmuş Ahlat merkezli Türk Hanedanlığı yer yer Şah-ı Ermen, Ermen Şah ve Ahlat Şah şeklinde isimlendirilmiştir (Kılıç 2004: 250; Tekin 2000 :46, 47).

1571 yılında köyün kayıtlı 42 neferi ve 4.518 akçe hâsılı bulunmaktadır. Ayrıca bu tarihte zâviyenin imamının “Şükruallah Abdi”, şeyhinin ise “Şeyh Abdurrahman” olduğu anlaşılmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 15/b). Zâviye şeyhi şart-ı vakıf üzere atanmış ve defter-i atıkde kayıtlı olduğu üzere “âyende ve revendeye” hizmet etmekle görevlendirilmiştir (TKG.KK.TTd.198: 48/b). Zâviyenin XVI. yüzyıl sonrası hakkında bilgiye erişilememiştir.

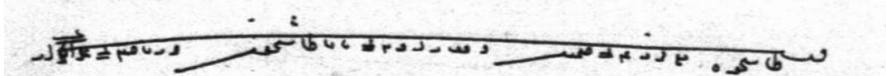
1.13. Zâviye-i Baba Taşhun/Daşhun

Baba Taşhun Zâviyesi Adilcevaz nahiyesinin Taşhun/Daşhun köyünde yer almaktadır. Zâviye/köye ait ilk kayda 1540 yılı tahririnde rastlanılmaktadır. Bu tarihte köye ait herhangi bir reâya kaydı bulunmamaktadır. Ancak “Karye-i Baba Daşkun, vakf-ı zâviye-i Baba Daşkun” şeklinde kayıtlı olup 300 akçe hâsılı bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.37:119/a).

1555-56 yılı tahririnde ise “Karye-i Daşhun vakf-ı zâviye-i Baba Taşhun, der-nâhiye-i Adilcevaz ma‘a mezra‘a-i Semek/Çemek?” şeklinde kayıtlıdır. Köyün bu tarihte kayıtlı 8 neferi ve 300 akçelik hâsılı görülmektedir (TTd.297, H.963: 68).

1571 yılı tahririnde Taşhun/Daşhun köyünün 480 akçelik “Melcek/Halil” olarak da okunabilecek olan bir mezarası bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 52/a).⁶ Bu tarihte köyde 21 neferi ve 652 akçe hâsılı kayıtlıdır (TKG.KK.TTd.198: 17/a). Bu neferler arasında yer alan “Şeyh Bünyad” zâviyenin şeyhidir. İncelediğimiz önceki zâviye örneklerinde, zâviye kurucuları ile kayıtlı nefer arasında doğrudan bir bağlantıya rastlanılmamıştır. Ancak bu zâviyenin “Nebi Kırılmış an-evlâd-ı Taşhun, Allahverdi veled-i o, an-evlâd-ı m, Satılmış Nebi an-evlâd-ı m.” şeklindeki sıralı silsilesi 1571 yılında

6

köyde bulunan “Baba Taşhun/Daşhun” evlatlarını ortaya koymaktadır. Bu durum bize zâviye kurucusu ile kayıtlı reâyâ arasındaki irtibatın henüz ortadan kalkmadığını göstermektedir. Burada bu kişilere 1540 ve 1555-56 yılı tahrirlerinde neden rastlanılmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. 1540 yılı defterinde reâyâ kaydının olmadığı dikkate alındığında 1555-56 ile 1571 defterdeki kayıtlı neferlerinden “Babacan”, “Şah Mir Hoşgeldi”, “Şah Ali İsa” ve “Onis Aslan” istisna tutulur ise birbirinden farklı oldukları görülmektedir. O halde kurucu zâviyedâr olduğunu düşündüğümüz Baba Taşhun/Daşhun evlatları 1540 ve 1555-56 yılı kayıtlarında değil de neden peşindeki 1571 yılı tahririnde yer almışlardır? Bu hususta ilk olarak kurucu zâviyedâr evlatlarının tahrir heyetleri tarafından kaydedilmemiş olmaları ihtimali akla gelmektedir. İkinci olarak da 1555-56 tahrirlerinde Osmanlı-İran çekişmesinin yaratmış olduğu bölgedeki gergin havanın da etkisiyle “terk-i diyâr etmiş” olabilecekleri fikri ileri sürülebilir. Nitekim köyün bu tarihteki hâsılının da oldukça düşük olması bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Haliyle ortamın nispeten dinginleştiği 1571 yılı tahririnden önce esas yurtlarına dönmüş olabilecekleri düşünülebilir. Mezra ve köy gelirleri berât-ı hümâyûn ile vakıf şartı gereği gelip giden yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla “Şeyh Bünyad”ın tasarrufuna bırakılmıştır (TKG.KK.TTd.198: 52/a).

XVII. yüzyılda Taşhun/Daşhun Baba zâviyesi hakkında müderris Hüseyin vesilesiyle bilgi sahibi olabilmekteyiz. Onun 19 Ra.1086 (16 Temmuz 1675) tarihli izahına göre kendisi bizzat zâviyede ders vermek üzere görevlendirilmiştir. Fakat Ali isimli bir şahıs, elindeki sahte belgeleri delil göstererek bu görevin kendisine ait olduğunu iddia etmiştir (AE.SMMD.IV, 22/2460).

Zâviyenin özellikle malî durumu ve görevlilerine ait malumatın yer aldığı belgeler XIX. yüzyılda kümelenmiştir. Bu kayıtlar belli bir süre zâviye varidatı ve görevlilerini takip etme fırsatı sunmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak 1275 (1859-60) yılında “Seyyid Şeyh Abdullah Efendi”nin zâviyedâr olduğu görülmektedir. Onun vefatıyla yerine “Seyyid Şeyh Mustafa Efendi” geçmiştir (EV.MKT.36/332; EV.MH.690/46). Sonrasında ise zâviyenin 1278-1280 (1862-64) yıllarını kapsayan varidatının 2.044 kuruluş olduğu anlaşılmaktadır (EVd.18819-6: 2/a). Bundan yaklaşık bir yıl sonra “Ali Efendi”nin zâviyedâr olduğu dönemde varidatı 950 kuruluş (EV. MH.1386/646). 1282 (1866-67) yılında “Halil Efendi” (EV.MH.1250/388). Sonrasında ise “Mustafa bin Abdullah” zâviyedâr ve mutasarrıf görevlerini yürütmüşlerdir. Bu süre zarfında zâviyenin 520 kuruluşluk varidatının 290

kuruşu “it‘âm-ı ta‘âm” için ayrılmıştır (EVd.14163-04: 4/a). 1285 (1869-70) yılında “Şeyh Halil”in vakıf mütevellisi olduğu dönemde 900 kuruşluk varidatı bulunmaktadır (EV.MH.1437/908). Devamında 6 Haziran 1287 (18 Haziran 1871) tarihinde evlâd-ı vâkıfdan olduğu anlaşılan “Şeyh Seyyid Halil Efendi”nin müteveli olduğu dönemde zâviye varidatı 750 kuruşa düşmüştür (EV.MKT.582/218). 4 Teşrin-i Evvel 1289 (16 Ekim 1873) tarihli belge zâviye hakkında fazlaca bilgiye sahip olmamızı sağlamaktadır. Nitekim Taşhun/ Daşhun Baba köyündeki cami ve zâviyenin harap olduğunu bu vesileyle görebilmekteyiz. Fakat zâviye harap olmasına rağmen zâviyedâr kendi hanesinde ayande ve revendeye “it‘âm-ı ta‘âm” etmeyi sürdürmüşlerdir. Öyle ki 4.120 kuruş olan zâviye varidatının 3.090 kuruşu bunun için ayrılmıştır (EV.MH.1667/142). Bu durum, bir bakıma zâviyeler özelinde yaşanan bir değişim ve dönüşümün de habercisi olarak görülebilir. Nitekim zâviyedârlar genel olarak kendilerine ait haneler veya varsa zâviyeleri vakfına ait bir hanede yaşamaktaydılar. Zâviye ise başından beri gelen giden yolcuların ihtiyaçlarını karşılayacak bir yapı ve donanımına sahipti (Kara 2011: 368-370). Fakat anlaşıldığı kadarıyla XIX. yüzyılda bu durum değişmeye başlamıştır. Zâviyeler türlü nedenlerle görevlerini ifa edemeyince zâviyedârla kendi hanelerinde bu hizmeti görmeye başlamışlardır. Ayrıca yer yer imparatorluk merkezi ile yerel idareciler arasında zâviye varidatlarının nasıl pay edileceği ve özellikle vakfiyelerinin olup olmadığı yönünde soruları havi belgelere rastlanılmıştır. Örneğin 4 Teşrin-i Evvel 1289 (16 Ekim 1873) tarihli bir belgede zâviye vakfiyesinin sorgulandığı ve devamında “te‘ammül-i kadîm üzere” zâviyedârlara belli bir miktarın bırakıldığını ortaya koymaktadır (EV. MH.1667/140). Son olarak zâviyenin XX. yüzyıl başlarındaki zaviyadârının “Şeyh Mustafa Efendi” ve varidatının ise 550 kuruş olduğu belirtilebilir (EV. MKT.2838-331).

Bölgeye ait nüfus defterlerinde zâviyedâr veya vakıf evlatlarına dair ipuçlarına rastlanılmamıştır. Fakat köyün ilk hanesi 70 yaşındaki “Orta boylu ak sakallı Şeyh Şaban bin Abdullah”tır. Onun 40 yaşında Mustafa isimli bir kardeşi bulunmaktadır (NFS.d.2792: 55). Bu Mustafa'nın 1318 yılında zâviyedârlık yapmış olan Mustafa olması olasılığı oldukça düşüktür. Çünkü 1252 (1837-38) yılında 40 yaşında olduğu göz önüne alındığında 1318 (1902-3) yılında 110 yaşında olacağı görülmektedir.

1.14. Zâviye-i Baba Merdan

Baba Merdan Zâviyesine ait ilk izlere 1540 yılı tahririnde rastlanılmaktadır. Burada “Vakf-ı zâviye-i Baba Merdan, mezra‘a-i Baba Merdan tâbi‘-i Ahlat”

şeklinde kayıtlıdır. Bu durumda esasında vakfın 500 akçe hâsılı olan bir mezrasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Mezranın hâsılı “âyende ve revendeye sarf olunmak şartıyla” Baba Merdan zâviyesine vakfedilmiştir. Herhangi bir reâya kaydı bulunmamaktadır (TTd.413: 210; TKG.KK.TTd.37: 97/a, 106/a).

Zâviye, 1555-56 yılı tahririnde “Vakf-ı zâviye-i Baba Merdan, mezra‘a-i Baba Merdan” şeklinde kayıtdır. Bu tarihte zâviye ve köye ait herhangi bir reâya kaydı da bulunmamaktadır. Buna rağmen zâviyenin hâsılı 500 akçedir (TTd.297: 73). XVI. yüzyıla ait ilk üç defterde zâviyeye ait reâya kaydı olmamakla birlikte “âyende ve revendeye” sarf olunmak üzere 500 akçelik hâsılının olduğu görülmektedir.

Baba Merdan, 1571 yılı tahririne kadar genellikle bir zâviye kaydı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarihe ait tahrir kaydında Baba Merdan Zâviyesinin artık bir köy hüviyetine kavuştuğu görülmektedir. Bu tarihte köyün kayıtlı 9 neferi ve 1.110 akçelik hâsılı bulunmaktadır (KK.TTd.198: 19/b). Bu tarihte zâviye hâsılının âyende ve revendeye sarf olunmak şartıyla “Halil bin Şeref”in tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 55/a). Baba Merdan köy ve zâviyesinin XVI. yüzyıl sonrasına ait herhangi bir bilgiye erişilememiştir.

1.15. Vakf-ı Ebrur

Zâviye 1571 yılı defterinde ilk olarak “Vakf-ı Ebrur (...) hâliya el-ma‘rûf Ebrur” olarak devamında “Karye-i Ebrur der-nâhiye-i Sarısu, hâsıl 652” şeklinde belirtilmiştir. Bu giriş ifadelerinden ilk başta kaydın bir zâviyeye ait olduğu anlaşılmamaktadır. Ancak defterde yer alan derkenarlar bu kayıt hakkında fazlaca malumata erişmemize fırsat vermektedir. Nitekim “meblağ-ı merkûm zâviye-i mezbûrenin hâliya” şeklindeki belirtmeden bu kaydın aslında bir zâviye kaydı olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu sayede zâviye şeyhinin “Şeyh Şeref” olduğu görülmektedir. Şeyh Şeref’in elinde “nişân-ı şerîf” ile “selâtin-i Acem”den alınmış temessük kaydı/kayıtları bulunmaktadır. Bu ifadelerden zâviye kurucusu olduğu düşünölen Ebrur’un da Çakır Bey gibi Safeviler döneminden itibaren bölgede etkin olduğu ve kimi muafiyetlere malik olduğu söylenebilir. Ebrur köyü, fermanla zâviye şeyhi marifetiyle şenlenmesi şartıyla kendisine verilmiş olmalıdır. Devamında zâviyenin kurulması ve vakıf süreci ortaya çıkmıştır. Nihayet kaydın tutulduğu dönemde “Şeyh Ali”nin zâviyenin şeyhi olduğu, âyende ve revendeye köy hâsılının sarf edilmesi vazifesini üstlendiği görülmektedir (TKG.KK.TTd.198: 47/b).

Zâviye-i Ebrur ile ilgili bilgiler tetkik edildiğinde oldukça önemli bir hususa temas etmek gerekmektedir. Nitekim kayıtlardan kurucuları veya mütevellileri olan kişi/kişiler elinde “selâtin-i Acem”den alınmış temessüklerin var olduğu belirtilmektedir. O halde 1540 ve 1555-56 yılı tahrirlerinde neden zâviyeye ait kayıt bulunmamaktadır. Bu hususta kesin bir izah yapmak mümkün değilse de bölgedeki siyasî, sosyal ve malî yapıdan kaynaklı olarak muaf tutulma, kargaşa ve huzursuzluktan dolayı terk-i diyâr etme gibi pek çok ihtimaller düşünülmektedir.

2.16. Zâviye-i Kara Şeyh

Günümüzde Ağrı-Bitlis yolu güzergâhındaki Göldüzü(Arın) bucağına bağlı⁷ bir idarî birim mahiyetindedir. Kara Şeyh hakkında ilk bilgilere 1540 yılı tahrir defterinde rastlanılmaktadır. Bu tarihte Adilcevaz'a bağlı Kara Şeyh köyünün 34 kayıtlı neferi ve 3.840 akçe hâsılı bulunmaktadır. Tahrir esnasında zâviyedârın kim olduğuna dair bilgi yoktur (TKG.KK.TTd.37: 116/a-b).

1555-56 yılında “Kızılviran” ile “Tayrot” köye bağlı mezralar olup 33 nefer ve 9.074 akçe hâsılı kayıtlıdır (TTd.297: 67). Bu tarihte zâviyenin nefer sayısında az da olsa düşüş olmasına rağmen hâsılnda bir önceki tahrir yılına göre oluşan yaklaşık üç katı oranındaki artış dikkat çekicidir. Diğer örneklerin aksine 1555-56 yılında zâviye hasılının artmış olması korunaklı bir mevkide yer alması, bağlı gelirlerinin artmış olması ile belki izah edilebilir. Nitekim zâviye Ağrı istikâmetinde kuzey yönündedir.

1571 yıla gelindiğinde ise köyün “Kızılviran” isimli bir mezrasının olduğu görülmektedir. Ancak 1555-56 yılı tahririndeki “Tayrot” mezrası bu tarihte yoktur. Bu tarihte köyün kayıtlı 53 neferi ve 11.412 akçelik hâsılı vardır. Bu tarihte zâviyenin şeyhi “Şah Ali”dir (TKG.KK.TTd.198: 51/b). Köye ait reâya kaydından sonra “Şeyh Ali; Şeyh Hasan veled-i o; Hüseyin birâder-i o; Abdal birâder-i o; Veli birâder-i o” şeklinde vakıf evladı sıralanmıştır. Bu kişiler ile ilgili “mezbûrların selâtin-i maziyyeden temessükât”larının olduğu ve “kadimü'l-eyyâmdan” gereği her türlü vergiden muaf olduklarına dair derkenar bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.198: 17/a, 51/b).

Bu tarihte köy ve zâviyenin tahrirler esnasında farklı kaydedilmiş olmasından kaynaklı olarak bir isim farklılığının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim önceki, atık defterde “Zâviye-i Kara Şeyh” olarak kayıtlı iken yeni, cedîd defterde “Zâviye-i Piri Bey” şeklinde kaydedilmiştir. Bu isim

⁷ <https://nisanyanmap.com/?yer=6029&haritasi=kara%C5%9Feyh>, 19.03.2023.

karmaşası Piri Bey evladından olan Musul Sancak Beyi İmam Kulu Bey'in zâviye vakfiyesini delil göstermesiyle sona ermiştir. Zira vakfiyede esas olarak “Zâviye-i Piri Bey der-karye-i Kara Şeyh” şeklinde kayıtlı olduğu anlaşılmıştır. Buna göre Piri Bey, selâtin-i maziyyede “Rüstem Padişah ibn-i Sultan Maksud” döneminde alınmış mülk-nâme ile Kara Şeyh köyü ve Kızılviran mezrasını mülkü edinmiş ve zâviyeye vakfetmiştir. Burada bahsi geçen Rüstem Padişah, Şerefnâmeye göre H.907 (M.1501-2) yılında patlak veren Şah İsmail-i Safevî isyanı sırasında Ahtamar Kalesinde dört yıl esir kalan Sultan Yakup'un ölmesiyle Türkmenlerin başına geçen kişi olmalıdır (Şeref Han 2010: 119).

Zâviye-i Kara Şeyh, tetkik edilen örnekler içerisinde farklı dönem arşiv fonlarında hakkında bilgilerin bulunması bakımından ön plana çıkmaktadır. Nitekim XVII. yüzyılda Şeyh Kara zâviyesindeki tekkenin Van'a bağlı kimi kul taifesi tarafından tahrip edilerek harap bırakıldığı şeyhi Abdullah Yemini'nin 17 Haziran 1669 tarihli arzuhali ortaya koymaktadır. Abdullah Yemini, bu nedenle zâviye havalisine kul taifesinin iskânının engellenmesini talep etmiştir. Bu belgede Şeyh Kara'dan “kuddise sırruhü'l-azîz” şeklinde bahsedilmesi onun velîlerden biri olduğunu işaret etmektedir (İE. EV.12/1456).

XVIII. yüzyılda zâviyeye “ekber ve erşed” kaidesi üzere görevli atanmıştır. Öyle ki “Lütfeddin? Halife ve es-Seyyid Abdurrahman Halife” bu düşünce dahilinde görev yapmışlardır. Ancak kimi zaman bazı zaruretler nedeniyle değişikliklerin olduğu da gözlerden kaçmamaktadır. Örneğin 3 Şubat 1791 tarihinde “Lütfeddin bin es-Seyyid Aslan” bilâ-veled ölmesiyle zâviyedârlığın nısf hissesi mahlûl kalmış ve es-Seyyid Aslan'ın diğer oğlu “es-Seyyid eş-Şeyh Hüseyin” bu göreve atanmıştır (C.EV.465/23503).

XIX. yüzyılda daha çok zâviyenin idarî ve malî yapısına ait belgeler göze çarpmaktadır. Vakıfların 1261-64 (1845-48) yılları varidatlarını mübeyyin deftere göre zâviyenin genel olarak arpa, buğday ve çavdar üzerinden elde edilen 1.282,5 kuruş geliri “Mehmed Reşid bin Mustafa”nın tasarrufundadır (EVd.12617/5: 4/b). 19 Recep 1268 (9 Mayıs 1852) tarihinde Van Evkaf müdürü Mehmed Said tarafından hazırlanmış olan deftere göre “Hurşid bin Yusuf” berât-ı âlî ile zâviyedâr olarak atanmıştır. Bu dönemde toplam 2.050 kuruşluk varidatının 1.527,5 kuruşu “it'âm-ı ta'âm” için ayrılmıştır. 1280 (1864-65) yılında zâviye şeyhinin evlâd-ı evlâd-ı vakıftan olan “Şeyh Hurşid” ve varidatının ise 4.750 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Bu meblağın 750 kuruşu “it'âm-ı ta'âm” için ayrılmıştır (EVd.18819-8: 2/b; EV.MKT.2290/225, 240, 242, 243; EV.MKT.1957/306). 1281 (1865-66)

yılında zâviyenin varidatı 5.150 kuruştur (EV.MH.1250/388). 1285 (1869-70) yılında evlâd-ı vakıftan “Seyyid Şeyh Haşim Efendi bin Seyyid Şeyh Yusuf” ekber ve erşed üzere zâviyedârdır (EV.MKT.2290/232; EV.MKT.CHT.757/238). Son olarak 1318 (1902-3) yılında zâviyede “Şeyh Ali ve Şeyh Cafer Efendiler”in şeyhlik yaptıkları ve 1.129 kuruşluk bir varidatın olduğu dile getirilebilir (EV.MKT.2838-33: 13).

Şeyh Ahmed'in zâviyedâr olduğu 10 Ağustos 1311 (22 Ağustos 1895) tarihinde Kara Şeyh zâviyesinin vakfiyesi veya kuyudatının olup olmadığına dair bir soruşturma başlatılmıştır (EV.MKT.2290/246; EV.MKT.CHT.365-80). Bunun elbette bir sebebi vardı. Şöyle ki XIX. yüzyılda imparatorluk idaresi, özellikle Şeyh Kara Zâviyesi hakkında titiz bir tahkikat başlatmıştır. Evkaf nezareti dahilinde kayda alınma veya hakikatte zâviyenin olup olmadığı gibi düşünceler ile göç ve mülk arazilerin artması gibi etkenlerin bu tahkikatı tetiklediği düşünülebilir. Esas olarak zâviyedârlar ve zâviyelerin olup olmadıkları var ise güncel durumları ile beledî nizamına göre adres ve konumlarının tam olarak bildirilmesi istenmiştir. Van Valisi Ahmed Nazim'in 27 Eylül 1311 (9 Ekim 1895) tarihli tahriratı sayesinde bu yöndeki talebe, Adilcevas kaymakamı Tevfik imzasıyla cevap verildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak Kara Şeyh zâviyesinin bulunduğu ve “it'âm-ı ta'âm” vazifesinin zâviyedârların kendi hanelerinde yürütüldüğünün altı çizilmiştir. Akabinde ise zâviyenin yeni beledî nizama göre Adilcevas kasabasının Orta mahallesinin Kal'a Boynu caddesinde 624 numaralı hanede olduğu ifade edilmiştir (EV.MKT.2290/246-248). Bu husustaki yazışmalar ayrıca Kara Şeyh zâviyesinin kurulması, gelişmesi ve ortadan kalkmasına dair oldukça önemli bilgiler de içermektedir. Nitekim Van Valisi Mehmed Şemseddin'in kaleminden dökülen izaha göre, Adilcevas kazasındaki Kara Şeyh köyünde Kara Şeyh isimli “zât-ı şerifin” türbesi bulunmaktadır. Bu türbe yakınında zâviyedârlar tarafından bir “misafir odası” inşa edilmiştir. Van valisi ayrıca zâviyedârın bu uğraşları ve “misafir odası”nın da XIX. yüzyıl sonlarında zâviyelerin işleyişine vesile olamadığını ifade etmiştir. Ona göre Adilcevas havalisi ve haliyle Şeyh Kara köyü “aşâyir ve ekradın cevalangahı” olduğundan bir türlü huzuru göremeyen zâviyedârlar terk-i diyar ederek kaza merkezine yerleşmişlerdir. Dolayısıyla 11 Mart 1313 (23 Mart 1897 tarihinde hem Şeyh Kara köyünde hem de kaza merkezinde zâviyedârların inşa ettikleri misafirhanenin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (EV.MKT.2290/250). Dolayısıyla XVI. yüzyılda gelip giden yolculara zâviyenin kendi yapısı içerisinde sürdürülen vazifenin bir bakıma XIX. yüzyıl sonlarında “misafir odası” vesilesiyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Zâviye terminoloji

bakımından oldukça önemli olan bu izahın toplumsal kullanımda yaygınlık kazanması da oldukça dikkat çekicidir. Zira Anadolu kırsalındaki köylerde hala misafir odası olarak muhafaza edilen mekanlar bulunmaktadır.

Nüfus defterlerindeki kayıtlar evkaf nezaretinin zâviyeye ait farklı yıl ve fonlarında yer alan belgelerindeki bilgileri desteklemektedir. Nitekim 1252 (1837- 38) yılı nüfus defterinin Kara Şeyh karyesindeki ilk hane “Uzun boylu kumral sakallı Hurşid bin Yusuf’a aittir. Bu hanenin üzerine “Türbedâr-ı Kara Şeyh” şeklinde derkenar düşülmüştür. Nüfus tahririnin yapıldığı dönemde 37 yaşında olduğu görülen Hurşid’in 8 yaşında olan Ahmed ve 5 yaşında olan Ali isimli iki oğlu bulunmaktadır (NFS.d.2792: 49). Bu kaynak fonu sayesinde hem evkaf fonu belgelerinde karşılaşılan zâviyedâr Hurşid ve evlatları hakkında malumata erişilmiş hem de zâviyenin XIX. yüzyılda da diri olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Son dönemlerde Kara Şeyh Köyü’nün tarihî, kültürel ve sanatsal bakımdan oldukça önemli olan mezarlarına dair araştırmalar da yapılmıştır. Bu araştırmalarda Doğu Anadolu’da özellikle Adilcevaz, Ahlat, Bitlis ve Gevaş havalisinde XI. yüzyıldan XIX. yüzyıl’a kadar seyreden ve farklı kaynaklardan beslenen zengin bir mezar taşı geleneğinin olduğu görülmektedir (Pektaş 2007: 15,27-31, 38). Köy mezarlığının güneyinde Kara Şeyh’in türbesi vardır. Türbe cephesine işlenmiş bir koç başı ile üzerinde kama resmi bulunan bir mezar sandukası dikkati çekmektedir. Ayrıca siyah ve beyaz taşlardan yapılmış başkaca koç heykeli de bulunmaktadır. Bu koç heykellerinin başlarının kırıldığı anlaşılmaktadır. Mezarlıkta “stilize koç şekilli” yedi adet sanduka, kandil motifli bir şahide’nin olduğu çocuk mezarlar yer almaktadır. Mezar taşlarındaki koç heykellerinin kullanımı Orta Asya Türk sanatı ve kültürünün bir nüvesi olarak da görülebilir (Koşay, 1959: 255-257). Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesindeki koç ve koyun başlı mezar taşları genellikle Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerine ait olarak görülür. Kara Şeyh köyündeki taşlar bağlamında bölgedeki halkın Şîî olması bakımından inançsal ve kama resminden ise nispeten asker, görevli gibi meslekî bir işaret, anlam çıkarılabilir (Uluçam, 2002: 218-226).

1.17. Zâviye-i Şeyh Ömer

Şeyh Ömer zâviyesi temel olarak yukarıda sıralanmış örneklerden farklıdır. Nitekim 1571 yılı defterinde Bargiri nahiyesine bağlı olan zâviyenin bağlı bulunduğu bir köy ve vakfı yoktur. Sadece zâviyeye ait bir çiftlik kayıtlıdır (TKG.KK.TTd.198: 48/b). Bu nedenle “Şeyh İmam Kulu bin Derviş Kulu” ve “Derviş Ahmed bin Derviş İzzeddin” şeklindeki zâviye şeyhleri her türlü

vergiden muaf sayılmışlardır. Bu şeyhlerin ellerinde “selâtin-i mâziyyeden” verilmiş ve “evlâd-ı nesil ba'de nesil” zâviye şeyhi olmalarına dair bilgileri barındıran temessükleri vardır. Kuruluş ve gelişimi noktasındaki farklılığı bakımından Şeyh Ömer zâviyesi dikkate değer bir örnektir. Öyle ki yukarıda isimleri belirtilmiş zâviyedârlar bir çiftlik arazisini yurt edinmiş ve zâviyelerini inşa etmişlerdir. Ancak her nedense onların inşa ettikleri zâviye havalisi gerekli nüfusu tedarik ederek bir köy hüviyetine malik olamamıştır. Her ne kadar doğrudan bir bağ kurulamamış olsa da ismi sıralanmış derviş ve şeyh zümresinin kurucu zâviyedâr olan Şeyh Ömer evladı oldukları ihtimal dahilindedir. Nitekim zâviye şeyhlerinin nesilden olması şartı bulunmaktadır. Zâviyenin XVI. yüzyıl sonrasına ait herhangi bir kaydına tesadüf edilememiştir.

1.18. Zâviye-i Saçlu Hasan

Saçlu Hasan zâviyesi Bargiri nahiyesinde yer almaktadır. Defterde Saçlu Hasan “rahmetullahi aleyh” olarak ifade edilmiştir (TKG.KK.TTd.198: 54/b, 59/a). Saçlu Hasan zâviyesinin de bağlı olduğu bir köyü yoktur. Şeyh Ömer zâviyesinde olduğu üzere zâviyedârların elinde sadece çiftlik kayıtları bulunmaktadır. Bu vesileyle “Şeyh Hasan veled-i Şeyh Ahmed”, “Mehmed bin Zeyneddin” ve “Şah Kulu bin Monla Pir Abid”in iki adet çiftliğe sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Beye/Tepe köyündeki on kıta zemin de zâviye gelirleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla iki çiftlik ve on zeminden elde edilen mahsul Saçlu Hasan zâviyesine vakfedilmiştir. Yukarıda isimleri yazılı zâviyedârlar, Saçlu Hasan neslinden olup bu hâsılı zâviyenin devamı maksadıyla tasarruf etmişlerdir (TKG.KK.TTd.198: 49/a). Defterde hâsılı hakkında herhangi bir kaydın olmayışı zâviyeye ait çiftlik ve zemindeki reâyanın her türlü vergiden muaf tutulduklarını göstermektedir.

Mevcut bilgiler dahilinde Saçlu Hasan'ın henüz tam olarak bilinmeyen ancak defterin tutulduğu tarihten çok önce Bargiri havalisine geldiği ve büyük olasılıkla çiftliğinin bulunduğu mıntıkaya zâviye inşa ettiği düşünülebilir. Ancak gerek zâviyenin yerinden gerekse de sosyal ve siyasî çekişmelerden kaynaklı kimi olumsuzluklar nedeniyle zâviyesi gelişip büyüyerek bir iskân birimi olan köye dönüşecek mahiyete erişememiştir. Belki de ayakta duramayacak kadar kötü bir malî duruma girmiştir. Bu nedenle bir başka köyedeki on zeminin mahsulü de zâviyeye aktarılmıştır.

2. Zâviyelerdeki İktisadî Hayata Dair Tespitler

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai faaliyet yürüten reâya, süregiden isyan ve kaos ortamı nedeniyle korunma ve mülkiyet güvenliğini büyük ölçüde kaybetmişti. Bu çalkantılı dönemde tekke ve zâviyelerin durumunun ne olduğu sorusuna cevap arayan çalışmalar mevcuttur. Bu minvaldeki çalışmalardan Rumeli ve Anadolu'ya ait olan iki önemli örnek ele alınabilir. Rumeli'deki örnek sayesinde Kızıldeli Sultan Tekkesinin XVI. ve XVII. yüzyıllardaki malî ve sosyo-ekonomik yapısına dair bilgilere erişilmiştir. Tekkenin gelir kalemleri arasında vakıf arazileri ve bu arazilerde elde edilen buğday, arpa ve meyve yetiştiriciliği yer almaktadır. Ayrıca vergiden muaf tutulmuş olması nedeniyle tekkedeki davar sayısı bir hayli fazladır. Tarımsal ve ticarî amaçlı inek, öküz ve at yetiştiriciliğinin de yapıldığı görülmektedir. Bu iktisadî faaliyetler bizzat tekke mensupları ve vergi vermekle mükellef civar köyler reâyasınca yapılmaktaydı. Çiftliklerin yer aldığı tekkeye bağlı 24 köyün olduğu belirtilmişse de bu sayı tahrir kaynaklarından teyit edilememiştir. Ancak yine de tekkenin büyük bir tarımsal havzasının olduğu açıktır. Nitekim 1826 yılından sonra tekkenin satışa konu olan arazisinin 3.465 dönüm olduğu görülmektedir. Bu miktar her ne kadar Abdal Musa Tekkesi'nin sahip olduğu araziden⁸ az olsa da Kızıldeli Sultan Tekkesi'nin Rumeli cenahındaki tekkelerin arazi miktarı bakımından en zengini olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılda ise artan ve gelişen ticarî faaliyetler tekkenin malî yapısını değiştirmiştir. Öncelikle tekke civarında pazar, panayırlar belirmeye başlamıştır. Tekkeye ait dükkân, atölye ve han sayısı az olsa da ticarî bir hareketlilik ve bunu kaldıracak bir işleyişin tekkece gösterildiğini ortaya koymuştur (Faroqhi, 2013: 35-58). Ali Baba Zâviyesi, tekke ve zâviyelerin iktisadî yapısına dair Anadolu cihetine ait örnektir. Zâviye'nin en önemli gelir kalemlerinden biri Sultanların vermiş oldukları mülk arazilerdir. Zâviye mensuplarının kendi baltasıyla imara açtığı araziler, satın alınan araziler, vakıf veya temlik yoluyla vakfa geçmiş olan malikâne gelirleri⁹, tuzlalar, etrafa yerleşmiş olanlardan alınan zemin kirası ve ziyaretçilerin bıraktığı sadakalar Ali Baba Tekkesi'nin gelirleri arasında yer almaktadır. Tekkeye ait gelirlerin XVII. yüzyıl ortalarında Anadolu'daki diğer tekkelere göre çok fazla olmadığı XIX. yüzyılda ise büyük bir yükseliş gösterdiği anlaşılmaktadır (Savaş, 1990: 119, 120, 129) Ayrıca tekkenin ayende ve revendeye hizmeti, vakıf evladına taksim, tamirat, aydınlanma

⁸ Abdal Musa Tekkesi'nin 9.480 dönüm tarlaya sahip olduğu belirtilmektedir, (Faroqhi, 2013, s.48).

⁹ Bunların 17 köy, 8 mezra, 14 değirmen, 11 tuzla, 6 çayır, 1 bostanyeri, 2.049 nakit para ve müştemilatlı iki ev, olduğu anlaşılmaktadır, (Savaş, 1990, s.121, 122, 198).

vb. gider kalemleri vardır. Bunlar içerisinde yolcu ve fakirlerin yedirilmesi, ayende ve revendeye hizmet kalemi büyük bir yekuna tekabül etmekteydi.¹⁰ Ancak bu iki örnekteki kadar canlı bir yapıya sahip olmayan tekke ve zâviyeler de vardı. Bunlardan biri merkezî idarece tahsis edilen gelirin azlığı, sapa, dağlık bir arazide kurulmuş Şeyh Hamza Tekke/Türbesi'dir (Işık, 2020, s.113). Buraya kadar XVI.-XIX. yüzyıllar arasında imparatorluğun Anadolu ve Rumeli cenahından alınmış iki örnek dahilinde tekke, zâviyelerin iktisadî ve sosyal yapılarına dair genel bir çerçeve verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar kısaca şu şekilde sunulabilir. Tekke, zâviyelerin büyük küçük arazileri vardı. Bu araziler kendi mensupları veya etrafta bulunan ve zâviye vakıflarına ait arazileri vergi karşılığında işleten köylülerce ekilip biçilmekteydi. Buldukları konumlar, değişen dönem ve şartların getirdikleri ve götördükleriyle zâviyelerin iktisadî yapıları da değişmiştir. Bu nedenle hiç de azımsanmayacak genişlikteki arazileri, tuzlaları, otlakları oluşmuştur. Ortaya çıkan bu birikimin vakfedilerek belli bir düzen ve süreklilik dahilinde denetiminin yapılması zarureti de ortaya çıkmıştır. Anadolu cenahının çok daha Doğu'sunda yer alan ve çalışmada ele alınan zâviyelerdeki iktisadî durumun ne olduğu ve yukarıda izah edilen esaslarla örtüşüp örtüşmeyen hususları burada irdelenmektedir.

Bu bağlamda ilk olarak hazırlanmış olan aşağıdaki tablonun temelde iki hususa dair bilgileri barındırdığını ifade etmek gerekmektedir. Bunlardan ilki kurucu zâviyedâr olarak görülebilecek olan zâviyelerin XVI. yüzyıldaki malî yapılarına dairdir. Öncelikle yukarıda örneklenen zâviyeler gibi ele alınan zâviyelerin de irili ufaklı çiftlik arazileri, vakıfları, bu vakıfların gelirleri arasında yer alan köy, mezra gelirleri ile yaylak ve değirmenlerinin olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zâviye çiftliklerinin eldeki kaynaklar dahilinde XVI. yüzyıldan sonra büyük şahıs, aile çiftliklerine dönüşüp dönüşmediğinin tespiti güçtür (Orbay, 2017: 823). Ancak kimi örneklerde âtil bir hale geldikleri görülmektedir. Bunlara değirmenler ve koyun, âdet-i ağnâm gelirleri de ilave edilebilir. Bu vesileyle her bir zâviyenin belirtilen başlıklar bağlamındaki durumu ile diğerleri ile kıyaslanması mümkün olabilmektedir. Nitekim bu sayede Kırklar, Kırilos/Kırıkos, Kara Şeyh ve Hangah zâviyelerinde nefer sayıları ve hâsıl miktarlarının yüksek olduğu görülmektedir. Yine asiyab (değirmen) sayıları bağlamında yağış rejimleri ile âdet-i ağnâm (koyun) yetiştiriciliğin yaygın olanları görünür kılınmıştır. İncelenen örnek zâviyelerin gelirlerinin ağırlıklı bölgedeki iklim ve beşerî yapının doğal bir sonucu olarak arpa

¹⁰ Bu miktar 1251-52 yıllarında 14.908, 1253 yılında 7.169 ve 1275-77 yıllarında ise 57.864,5 kuruştur. Savaş, 1990, s.151

ve buğday üzerinden yapılan vergilendirmeye bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Çayır, yonca, bağ, bahçe ve meyve üretiminden kaynaklı gelirleri de yadsınamaz. Nihayet altı zâviyede tesadüf edilen ırgadiye gelirleri ele alınabilir. XVI. yüzyıl kanunnâmelerinde “âdet-i ırgadiye” olarak geçen bu vergi, köylünün sipahiye olan üç günlük hizmetinin nakde dönüşmüş yükümlülüğü olarak tarif edilebilir (Ünal, 2018: 121). Ancak Mevlânâ Dergâhı örneğinde de görüldüğü üzere XVI. yüzyılda bazı zâviyelere ait gider, masrafların karşılanması da kullanıldığı anlaşılmaktadır (Göyünç, 1987: 105). Bu verginin Akkoyunlu Uzun Hasan dönemine kadar uzanan bir geçmişinin olduğu ve gayrimüslimlere ait bir vergi türü olabileceği de akılda tutulmalıdır. Öyle ki XVI. yüzyılın ortalarından sonra evli müslim ve gayrimüslimlerden altı akçe olarak toplandığı bilinmektedir (Kılıç, 1999: 214, 216).

İkincisi ise örnekteki zâviyelere ait erişilen rakamların 1571 yılı defterinde Muş, Van ve Bitlis’in 21 nahiyesine ait elde edilmiş toplam ile kıyaslanabilmesidir. Haliyle incelenen zâviyelerdeki nefer sayısının defterde tespiti yapılan toplam nefer sayısının yaklaşık 1/5 hâsılını ise 1/20 oranında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca müslim nüfus yoğunluğundan kaynaklı olarak çift, bennak ve mücerred (Çağatay 1947: 483-511) rakamlarında aradaki makasın çok daha dar olduğu görülmektedir.

3. Zâviyelerin Onomastik Bakımdan Tetkiki

Ad, bireyleri diğerlerinden ayıran ve aynı zamanda o adı koyanların kendisinden beklenti, yaşama dair bakışları, toplumdaki konumları, etnik ve dinî kimlikleri ile ekonomik durumlarına dair izler taşıyan bir göstergedir. Bu nedenle “ad koyma”nın çeşitli dayanakları vardır (Kibar 2005; Kurt 2020). Bu dayanakların bilimsel verilerle desteklenerek incelenmesi onomastik ilminin sahasına girmektedir (Köprülü 1950: 221-236). Tarihsel açıdan bakıldığında XVI. yüzyıl tahrir defterleri, devamında şeriyye sicilleri ve nihayet nüfus ve temettuat defterleri bu bilimin temel başvuru kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu kaynaklar bir bakıma dünde yaşanan ve insanların ad koymalarını etkileyen dinî, siyasî ve sosyo-kültürel olayların taşıyıcısıdır. İncelenen zâviyelerdeki nefer sayısı 450 olarak hesaplanmıştır. Kayıtlı neferlerin isimleri dikkate alındığında tekrar sayısı 10 ve üzeri olanlar aşağıda tabloda yer almaktadır. Bunların haricinde Melik (6), Sultan (9), Han (6), Paşa (2), Emir (4), Ağa (6), Kutlu (3) ve Beğ (4) gibi Türk kültüründe yönetici ya da nüfuz sahibi olanlar veya Koç (3), Kaplankulu (1) ve Kaya (2) şeklinde doğal yaşam ve coğrafyadan esinlenmiş isimler de bulunmaktadır.

Ayrıca Nebi (6), Süleyman (6), İmam (8), Bayram (5), Hızır (6), Musa (2), Hacı (9), İsa (9) ve Yusuf (6) şeklinde sıralanabilecek olan inanç ve itikada bağlı isimlere de rastlanılmıştır. Yine Safevî tazyikli Şah (8), Mürşid (2), Allahkulu (7) ve Hakverdi (3) gibi isimler de bulunmamaktadır.

Sır	İsim	Tekrar Sayısı
1	Ahmed	44
2	Ali	58
3	Ayvaz	11
4	Baba	10
5	Can	29
6	Hasan	22
7	Hüseyin	16
8	Kulu	15
9	Mahmud	15
10	Mehmed	33
11	Murad	11
12	Pir	29
13	Veli	28
Toplam		321

Tabloda da görüldüğü üzere incelenen zâviyelerde Mehmed, Ali, Hasan, Hüseyin, Pir, Veli, Can ve Baba gibi Ehl-i Beyt, Babaî/Vefâî ve Bektaşî kaynaklı isimler çoğunluktadır. Ahmed, Mahmud, Kulu ve Ayvaz gibi Türk inanç ve kültür tarihine dayalı isimler de bulunmaktadır. Tablo'daki isimlerden Baba Eski Türklerin sıklıkla kullandığı Ata, Bab ve Bab lakaplı Türkmen Baba ve derviş isimlerinden olması hasebiyle oldukça köklü bir geçmişe sahiptir (Köprülü 2005:20). Baba ismi aynı zamanda Bektaşîler tarafında da yol erkân önderleri için kullanılmıştır (Yazıcıoğlu 2004: 30-98, 102). Ahmed ve Mehmed isimleri Türkçe adlar olarak değerlendirilebilir. Pir ise Farsça kökenlidir (Kurt 1991: 175, 179). Ali, Hasan ve Hüseyin isimleri ise İslâm aleminde ehl-i beyte olan sevgi ve saygı ile Şîî mezhep eğilimlerinin de bir sonucu olarak görülebilir (Kurt, 1993: 236; Kurt, 1995: 214,215). Yine bazen Pir Kulu ve Yol Kulu olarak da geçen Pir ve Kulu isimlerinde Safevîlerin XVI. yüzyılda Anadolu'yu etkileyen dinî ve siyasî maksatlı faaliyetlerinin etkisi olduğu düşünülebilir (Şahin 1986: 35-36). Sonuç itibariyle XVI. yüzyılda Doğu Anadolu'daki kurucu zâviyedâr temelli

köylerde kayıtlı nefer isimlerinin genellikle Kara ve Kurt gibi nitelendirmeler ile Baba ismi bakımında İslam öncesi Türk kültür, Ali, Hasan ve Hüseyin bağlamında ise Ehl-i Beyt'e olan sevgi ve saygıdan kaynaklı verilmiş isimler olduğu söylenebilir. Can ve Pir isimlerine ilaveten Ali, Hasan ve Hüseyin isimlerinin ayrıca Osmanlı-Safevî çekişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış Şîî mezhebin tazyikinde verilmiş isimler olabileceği de ifade edilebilir.

Sonuç

1571 yılı evkâf defterinde Amuk, Erçek, Gevaş, Sarısu, Erciş, Adilceviz, Ahlat ve Bargiri nahiyelerinde on sekiz kurucu zâviyedâr örneğine rastlanılmıştır. Bu tespit ilk olarak tahrir veya evkâf defterlerinde bulunan köy veya zâviyeye ait reâya kayıtları arasında geçen kişi adları ile zâviye adları arasında kurulan bir bağlantıya dayanmaktadır. Akabinde ise bahsedilen defterlerin zâviyelere ait ilgili sayfalarında kimi derkenâr ya da başkaca arşiv belgelerindeki izahlardan beslenmiştir. Temel varsayım ise öncesinde zaviyedâr veya hanesinden birilerinin ismini taşıyan bir zâviyenin kurulduğu ve akabinde ise bunun zamanla aynı adla anılan bir köye dönüştüğü yönündedir. Nitekim çalışmada geçen zâviyelerin on altısının buldukları köy ile zâviye adları aynıdır. Kaynaklardan kurucu zâviyedârlar hakkında bilgiye erişilmemişse de şeyh, zâviyedâr, vakıf evlatlarına dair malumata ulaşılmıştır. 1571 yılında Adilceviz kazasındaki Baba Taşhun/Daşgun köyündeki Nebi Kurtulmuş, oğlu Allahverdi ve Satılmış Nebi'nin “evlâd-ı Baba Taşhun/Daşgun” oldukları bu sayede anlaşılmıştır. Bu durum yer yer “evlâd-ı nesil ba'de nesil” şeklinde ortaya konulmuştur. Hatta Ahlat'taki Kırklar ve Bargiri'deki Abrav ile Şeyh Ömer zâviyelerinde olduğu üzere “selâtin-i Acem” veya “selâtin-i mâziyye” şeklinde kuruluş tarihlerini işaret eden belirtmelere rastlanılmıştır. Bu ifadeler belirtilen zâviyelerin Safevîlerden Osmanlı'ya intikal eden muafiyetlerinin de temelini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Safevî idaresi altında veya daha önceden kurulması muhtemel zâviyeler açısından bir bakıma idarî olarak bir el değişikliğinin de göstergesidir.

İncelenen örnekler kurucu zâviyelerin üç önemli değişime şahitlik ettikleri söylenebilir. Bu dönemler Safevî öncesi, Safevî idaresi ve Osmanlılar şeklinde kabaca ifade edilebilir. Bu üç farklı dönemin malî, idarî ve sosyo-kültürel anlamda birbirinden etkilendiği de hakikattir. Ancak özellikle Safevî öncesi ve Safevîler dönemlerine ait kaynak eksikliği nedeniyle bu dönemlere ait aydınlatıcı bilgilerin verilemediğini ifade etmek gerekmektedir. Bu nedenle çok az bilgiye rağmen ele alınan zâviyelerden Çakır Bey, Ebrur ve

Kara Şeyh gibi örneklerinin Safevîlere kadar uzanan geçmişlerinin olduğu söylenebilir.

1571 yılı tahriri esas alındığında etrafındaki gayrimüslim iskân mahallerinin arasına dağılmış vaziyetteki zâviyelerdeki isimlerin onomastik bakımdan tetkiki de yapılmıştır. Buna göre tespiti yapılan isimlerin çoğunlukla Eski Türk Kültürü ve İslam dinî mezrasından beslendikleri söylenebilir. Ayrıca Osmanlı-Safevî çekişmesinin belki de en etkili bir şekilde hissedildiği Doğu Anadolu'da, sınır hattında bulunmuş olmalarından dolayı Şî mezhebince çok daha yaygın olarak kullanılan isimlerin de oldukça sık rastlanıldığını ifade etmek gerekmektedir. Ancak bu isimlerin Ali, Hasan ve Hüseyin şeklinde bir dizilim göstermesinden dolayı Sünnî ve Şîlerce de sevilen ve sayılan isimler olmasından dolayı tam olarak ayırımı yapmak oldukça güçtür.

XVI. yüzyılın başlarında Doğu hududu Müslim, gayrimüslim ve Safevî tazyikindeki Türkmenleri barındıran bir demografik resme sahipti. İşte zâviyelerin şahitlik ettiği ikinci dönem bu resmin giderek güçlenen Osmanlı idaresi sayesinde değişmeye başladığı zaman dilimini kapsar. Nitekim bölgedeki demografik durum yurtluk-ocaklık sistemi bağlamında Osmanlı idaresinin tesisiyle değişmeye başlamıştır. Özellikle XVII. yüzyılda Kürt beylerinin siyasî, idarî ve malî beklentileri dahilinde şekillenen Kürt nüfusu bölgede baskın hale gelmeye başlamıştır. Yer yer zâviyedârların terk-i diyar etmeleri bu değişimin bir sonucuydu.

Zâviyelerin şahitlik ettiği son perde XIX. yüzyıla aittir. Bu dönemde esasında siyasî ve demografik bakımdan bir değişiklik söz konusu değilse de lokal düzeydeki başıbozukluklar ön plana çıkmıştır. Önceki döneme ait Osmanlı idaresi ile mahalli Kürt liderleri arasındaki uzlaşma malî, siyasî ve sosyo-kültürel alanlardaki reformlar ve sonuçları nedeniyle bozulmaya başlamıştır. Bölgedeki zâviyeler tüm bu safhalara şahit olmuş ve elbette durum ve şartlara göre etkilenmiştir. Az da olsa harabe olmuş örneklerinin varlığı ancak bu şekilde izah edilebilir.

İncelenen zâviyeler özelinde XIX. yüzyıldaki değişimin çok daha keskin ve renkli olduğu söylenebilir. İlk olarak bu dönemde esas zâviyelerin harabe olması nedeniyle vakıf evladı zâviyedârlarca inşa edilmiş "misafirhane"ler ön plana çıkmıştır. Böylece XVI. yüzyıldaki "âyende ve revendeye hizmet" esası güden zâviye yapısı XIX. yüzyılda yerini "misafirhane"lere bırakmıştır. Osmanlı idaresi değişen kayıt ve denetim esasları bağlamında bu misafirhanelerin adeta peşine düşmüştür. Bu kapsamda yerelden sık sık zâviye, vakıf, mütevellisi, vakıf evladı ve misafirhane başlıklı bilgilerin sarih bir şekilde tutulmasını istemiştir. İkinci olarak da Şeyh Kara zâviyesi

örneğinde olduğu gibi kimi eşkıyalık ve başıbozuklukların zâviyeler üzerindeki olumsuz etkisi ele alınabilir. Nitekim bu olaylar nedeniyle zâviye işlemez hale gelmiştir. Kurucu zâviyelerin bu değişim ve dönüşümden nasıl etkilendiklerini XVI-XIX. yüzyıllar arasında nelerin olup bittiğini tüm teferruatıyla resmetmek arşiv kaynağının yokluğu nedeniyle elbette mümkün değildir. Ancak temelleri XII. yüzyıla kadar geriye giden zâviyelerin kurucularının isimleri bağlamında havalisinde siyasî çekişme ile nüfusunun dinî ve ırksal değişimine bakmaksızın ayakta durabildiği, iskân kararlılığı gösterebildiği aşıkardır. XVI. yüzyılın sonlarında var olduğunu bildiğimiz kurucu zâviyedâr kökenli köylerin XIX. ve hatta XX. yüzyıl kayıtlarından takibi bu durumun bir göstergesidir. Yine köy muhtarının anlatisi bağlamında XVI. yüzyıldaki Molla Hasan'ın XX. yüzyılda “Mıla Hesan”a dönüşmesi ve halen türbesinin bulunduğu yerin bir iskân mahalli olması da ancak bu şekilde ifade edilebilir.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed (AE. SMMD.IV) 22/2460.

Cevdet Evkâf (C.EV.) 353/17903, 465/23503, 507/25631, 646/32558-1.

Dahiliye Nezareti Hukuk (DH.H.) 55/26-5.

Evkâf Defteri (EV.d.) 12617/3-5; 14163-02-04; 18819-06,08.

Evkâf Muhasebe Kalemi (EV.MH.) 690/46;1250/388;1386/646; 1437/908; 1667/140-142.

Evkâf Mektûbî Kalemi Cihat Kalemi (EV.MKT.CHT.) 365-80; 757/238.

İbnülemin Evkâf. (İE.EV.)12/1456.

Kâmil Kepeci Defterleri (KKd.) 6463.

Nüfus Defteri (NFS.d.) 2792, 2793.

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD.) 334/26.

Tapu Tahrir Defteri (TTd.) 297, H.963.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Evkâf Mektûbî (EV.MKT.) 36/332; 582/218; 1957/306; 2290/225-232-240-242-243-246-248-250; 2838-33-331.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (TKG.KK)

Tapu Tahrir Defterleri (TKG.KK. TTd.) 37 (62/109), H.977; 198, (66/202), H.-

II. Araştırma İnceleme Eserleri

Atmaca, Metin (2015). "Osmanlı Zihin Dünyasında Bir Doğu Ülkesi: Diyar-ı Acem yahut İran", *Muhafazakâr Düşünce*,43, s.97-112.

Ay, Resul (2015). *Anadolu'da Derviş ve Toplum: 13-15. Yüzyıllar*, İstanbul: Kitap Yayınları.

Barkan, Ömer Lütfi (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Anadolu'da Derviş ve Toplum: 13-15. Yüzyıllar ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, s.297-304.

Barkan, Ömer Lütfi (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*,

İstanbul: Gözlem Yayınları.

Barkan, Ömer Lütfi (2013). *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586)*, Haz. Coşkun Çakır, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Belli, Oktay (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Çağatay, Neşet (1947). "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergiler ve Resimler", *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V, Ankara, s.483-511.

Erdoğru, M.Akif (1994). "Karaman Vilâyeti Zâviyeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9/1: 89-158.

Faroğhi, Suraiya (2013). "Bir Bektaşı Merkezinde Tarımsal Faaliyetler: Kızıldeli Tekkesi 1750-1830", (ev. D. B. Akman Yeşilel-E. C. Çorbacı), *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 53, s.35-58.

Göyünç, Nejat (1987). "Mevlâna Müzesi Arşivi", 2. *Millî Mevlâna Kongresi 3-5 Mayıs 1986, Tebliğleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, s.101-109.

Grammont, Jean-Louis (1992) "Osmanlı İmparatorluğu Doruğu: Olaylar (1512-1606)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Yay. Robert Mantran, ev. S. Tanilli, İstanbul: Say Yayınları, s.171-194.

Gülten, Sadullah (2012). "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalendariler ve Haydariler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, s.35-53.

Gülten, Sadullah (2017). "Çorum'da Kalendarî Geleneğinden Bir Abdal: Kutbu'l-Bdela Abdal Ata ve Zaviyesi", *Türk Tarihine Dair Yazılar II, Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan*, Ed.A. Demir-T. Demir-E. Erdoğan, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, s.423-434.

Hakan, Sinan (2007). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul: Doz Yayınları.

Işık, Zekeriya (2020). "Şeyh Hamza Tekkesi'nin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Tarihi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1: 106-129.

Kafadar, Cemal (1995). *Between Two Worlds: Construction of the Ottoman State*, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Kara, Mustafa (2011). "Tekke", *DİA*. 40, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kılıç, Orhan (1994). *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

Kılıç, Orhan (1998). “XVI. Yüzyılda Van Gölü Çevresindeki Zâviyeler”, *1. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri*, 13-16 Ağustos 1998, Ankara: Ervak Yayınları, s.297-320.

Kılıç, Orhan (1999). *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara: Tamga Yayınları.

Kılıç, Orhan (2004). “1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları” *Osmanlı Araştırmaları*, 24, İstanbul, s.243-255.

Kılıç, Orhan (2021). *Doğu Serhaddinin Kilidi Van 16.-18. Yüzyıllar*, Ankara: Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Koçak, Zülfiye (2022). “XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis ve Yöresi Zâviyeleri”, *Erdem*, 82, s.79-118.

Koşay, Hamit Zübeyr (1959). “Doğu Anadolu Mezar Taşlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri”, *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, s. 255-257*.

Köprülü, Fuat (2005), *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Köprülü, M. Fuad (1950). “Türk Onomastique’i Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/II, İstanbul, s.221-236.

Köylerimiz, 1 Mart 1968 gününe kadar (1968). Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Kurt, Yılmaz (1991). “Adana Sancağında Kişi Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, s.169-252.

Kurt, Yılmaz (1993). “Sivas Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)”, *OTAM*, 4:223-290.

Kurt, Yılmaz (1995). “Çorumlu Kazası Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)”, *OTAM*, 6:211-247.

Kurt, Yılmaz (2020). *Anadolu'da Kişi ve Yer Adları*, Ankara: Akçay Yayınları.

Küçükdağ, Yusuf-Silay, Güler (2015). “Osmanlı Döneminde Belviran Kazası'nda Tasavvuf, Tekke ve Zaviyeler”, *Türk-İslâm Medeniyeti İlmi Araştırmalar Enstitüsü*, XX: 19-50.

Ocak, Ahmet Yaşar -Faroqhi, Suraiya (1986). “Zâviye”, *DİA*. 13, İstanbul:

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s.468-476.

Orbay, Kayhan (2017). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Üretkenlik Üzerine Tetkikler ve Notlar”, *Belleten*, 81/292: 787-856.

Osman, Kibar (2005). *Türk Kültüründe Ad Verme, Kişi Adları Üzerine Bir Tasnif Denemesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Öz, Mehmet (1999). “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12/1, s.27-33.

Öz, Mehmet (2000). “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. H. İnalçık-Ş. Pamuk, Ankara: DİE. Yayınları, s.15-32.

Özfirat, Aynur (2008). “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2006”, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, 28 Mayıs-01 Haziran 2007 Çanakkale, Haz. F. Bayram vd. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, s.221-234.

Pektaş, Kadir (2007). *Adilcevaz Çevresindeki Mezar Taşları (Gravestones in Adilcevaz and Its Environs)*, İstanbul: Ege Yayınları.

Savaş, Saim (1990). *16. Asırda Sivas’ta Kurulan Ali Baba Zaviyesi’nin Dinî Sosyal ve Ekonomik Fonksiyonları Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Sezen, Tahir (2017). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları (1928). İstanbul: Dahiliye Vekaleti Nüfus Müdiriyet-i Umumiyesi.

Şahin, İlhan (1986). “Hacım (Hacıbektaş) Köyü’nün Sosyal ve Demografik Tarihi 1485-1584”, *The Journal of Ottoman Studies*, VI, s.31-38.

Şerefhan Bitlisi (2010). *Şerefname, Osmanlı-İran Tarihi, C.II*, Çev. Osman Aslanoğlu, İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Şereh Han (1971). *Şerename, Kürt Tarihi, C.I*, Çev. M. E. Bozarlan, İstanbul: Ant Yayınları.

Şereh Han (1971). *Şerename, Kürt Tarihi, C.II*, Çev. M. E. Bozarlan, İstanbul: Ant Yayınları.

Tekin, Rahmi (2000). *Ahlat Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Turan, Osman (1958). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*,

Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Turan, Osman (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Uluçam, Abdüsselâm (2002). “Van Gölü Havzası’ndaki Tarihî Mezarlıklar ve Mezar Taşları”, *Türkler*, C.8, (ed. Hasan Celâl Gücel vd.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.218-226

Uludağ, Süleyman (1997). “Hankah” *DİA*. 17, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. s. 42-43.

Uludağ, Süleyman (2008) “Ricâlü'l-Gayb”, *DİA*.35, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s.81-83.

Ünal, Mehmet Ali (2018). “Arazi ve Vergi Düzeni”, *Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatı*, ed. A.N. Turan-M. Öz, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Yazıcıoğlu, Emrah (2004). *Nevşehir-Hacıbektaş-i Veli Külliyesi Haziresi 'nde Yer Alan Mezar Taşları*”, Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

III. İnternet

<https://nisanyanmap.com/?y=Mollahasan+yk.&lv=&t=&cry=TR&ua=10>, (Erişim tarihi: 19 ve 26 Mart 2023)

